

ՆՈՐ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐ ՅՈՎՍԷՓ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

«Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս»-ի է. հատորին մէջ լոյս տեսաւ Յովսէփ փաշա Վարդանեանի նուիրուած մեր ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը¹: Անկէ ի վեր, անցած երկու տարիներուն, հնարաւոր դարձաւ նոր եւ յաւելեալ տեղեկութիւններ մէկտեղել յատկապէս անոր հրատարակած գիրքերուն մասին: Աւելին՝ կարելի դարձաւ անձնապէս ծանօթանալ Յովսէփ Վարդանեանի ստորագրութիւնը կրող գիրքերէն շատերուն: Ստորեւ տրուած ծանօթութիւններն ու տեղեկութիւնները կու գան ամբողջացնելու՝ շօշափելի փաստարկումներով, առաջին ուսումնասիրութեան մէջ ըսուածները, եւ կամ սրբազրկելու որոշ թիւրիմացութիւններ:

1. Պօշոպօղազ Հիֆեսյէսի, 1852, տպ. Յ. Միւհէնտիսեան, 31 էջ: Գիրքին ճշգրիտ ու ամբողջական անունը պէտք է ըլլայ՝ Պօշոպօղազ Պիր Ատէմ. Լափագանլըք Իլէ Հուսուլէ Կէլէն Ֆէնալըքլէրիմ Մուխթասար Ռիսալէսի: Գիրքը շարուած է երկսիւնակ եւ ունի 31 երգիծանկար: Լոյս տեսած է առանց հեղինակի անունին, ինչպէս՝ Ագապի վէպը: 11-րդ էջին մէջ ակնարկութիւն մը կայ «Յակոր աղա»յի մը մասին: Իսկ էջատակի ծանօթագրութիւնը կը յայտնէ. «Ագապի պատմութեան մէջ՝ Յակոր աղան Ագապի տուտուլին սիրահարն է»²:

2. Թարիխի նաբօլէոն Պօնաբարթէ Իմբէրաթորու Ահալիի Ֆրանսա, 1855-1856, տպ. Յ. Միւհէնտիսեան, 2 հատոր:

Պատմադրական-կենսագրական ընդարձակ այս գործին ծաւալին շուրջ, ինչպէս ծանօթ է, գանազան տեսակէտներ յայտնուած են: Ստեղծուած է նաեւ շփոթ: Հեղինակին սկզբնական ծրագրով՝ «Նաբօլէոնի պատմութիւնը բաղկացած պիտի ըլլար ընդամէնը ինն մասէ

1. Ժիրայր Դանիէլեան, Յովսէփ Փաշա Վարդանեան՝ Ականաւոր Լրագրողն Ու Վերագրիւրը, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», է. հտր., 1979, էջ 243-280:

2. Այս եւ յաջորդ մէջբերումներէն ոմանք քարգմանուած են հայատառ քերթերէն:

եւ կամ երեք հատորէ : Երեք մասը կամ առաջին հատորը տպուած եւ ցրուուած է» :

Բաւական յստակ է հեղինակին գրածը : Լոյս տեսած է առաջին հատորը, բաղկացած երեք զիրքերէ, որոնցմէ առաջինը 1854 թ.ի Դեկտեմբերի վերջին օրերուն, եւ միւս երկուքը՝ 1855 թ.ի ընթացքին, սակայն հատորը կը կրէ 1855 թ. : Նախորդ յօդուածով յայտնարեցուած ցանկին մէջ արգէն հեղինակը կը յայտնէր. «Երեք մասը մէկտեղ հատոր մը ազուր կազմած 100 դուրուշ» :



Թարիխի Նաբոլեոնի Դ. զիրքը լոյս կը տեսնէ 1856 թ.ի Ապրիլին : Սակայն բաժանորդներու սակաւութեան, եւ տնտեսական դժուարութիւններու պատճառով, հրատարակութիւնը շարունակելու ճամբուն վրայ հեղինակը ընկրկումներ կ'ունենայ : Ապա՝ որոշում կը կայացնէ, եւ իր թերթով կը յայտարարէ թէ պիտի շարունակէ գործը, սակայն այս անգամ, փոխանակ իւրաքանչիւրը երեք զիրքերէ բաղկացած երեք հատորներու, իւրաքանչիւրը չորս զիրքերէ բաղկացած՝ հազար էջանոց երկու հատորներով, որոնցմէ առաջինը կը համարէ մինչ այդ լոյս տեսած չորս զիրքերը :

Մեր նախորդ յօդուածին եզրակացութիւնը կ'ըլլար այն՝ որ մինչեւ 1857 թ.՝ հեղինակին թէլէգրաֆ ելէգրքիգ... հատորին լոյս ընծայման թուականը, Թարիխի Նաբոլեոն-ի երկասիրութեան ծրագրուած ինն մասերէն միայն չորսը լոյս տեսած են : Այս տեսակէտը

կը հիմնաւորուէր զանազան աղբիւրներու վկայութեամբ, որոնց շարքին Յ. Վարդան փաշայի 1857 թ.ին լոյս տեսած գիրքին կոնակի կողքին զետեղուած «Նոյն հեղինակին ուրիշ տաճկերէն տպագրութիւնները» ներկայացնող ցանկը:

Աւելի ուշ սակայն, մեր տրամադրութեան տակ կ'ունենայինք Թարիխի Նաթօլէոն-ի երկրորդ հատորը, որ կ'ընդգրկէ երկասիրութեան 5-8-րդ գիրքերը. անուանաթերթին վրայ՝ 1856 թ.: Ինչպէս նաև՝ Ա. հատորին առաջին երեք գիրքերը՝ 1855 թուակիր:

Ժամանակակից մամուլի էջերուն մէջ լոյս տեսած յայտարարութիւնները կը լուծեն հանելուկը, եւ կը բացայայտուի որ 1856 թուակիր հատորը բաղկացնող չորս գիրքերը լոյս տեսած են շատ աւելի ուշ, եւ կարեւոր ընդհատումներով:

Արդարեւ, 1858 թ.ի Ապրիլի 17 թուակիր «Մասիս» լրագիրը կը յայտարարէ. «Թարիխի Նաթօլէոն Պօնաբարթէ Իմբերաթօրու Ահալիի Ֆրանսա. Այս երեւելի աշխատասիրութեան հրատարակութիւնը ժամանակ մը ուշանալէն ետեւ վերստին սկսելով՝ հինգերորդ հատորը այս օրերս ելաւ: ...Այս հատորէն ետեւ ուրիշ չորս հատոր ալ կը մնայ, անոնք ալ ետեւէ ետեւ պիտի հրատարակվին»³:

Ինչպէս կը տեսնուի, 1856 թուակիր Բ. հատորին առաջին գիրքը, որ շարքին հինգերորդը կը հանդիսանայ, լոյս կը տեսնէ միայն 1858 թ.ի Ապրիլին: Նաև այն՝ որ տակաւին ինչ հատոր ունենալու ծրագիրը չէ լքուած:

Ժամանակը կը թաւալի, եւ խոստացուած յաջորդ հատորները իրենց ժամագրութիւնը չեն յարդեր: Վեցերորդ գիրքը լոյս կը տեսնէ 1862 թ.ին: Նոյն տարուան Ապրիլի 4-ի համարով՝ կրկին «Մասիս» թերթը կը յայտարարէ, «Նոր Հրատարակութիւնը» խորագիրին տակ. «Մեծարդոյ Յ. Վարդան փաշային աշխատասիրած Նաթօլէոն Ա. Կայսեր պատմութեան վեցերորդ եւ մեծ մասը այս շարթու հրատարակուեցաւ: Այսով՝ յիշեալ կարեւոր երկասիրութեան երկու երրորդ մասը ի լոյս ընծայուած կ'ըլլայ, եւ կը մնայ երրորդ եւ վերջին հատորին երեք մասը որ հետզհետէ մինչև և քանի մը ամիս պիտի հրատարակուին թէ որ ընթերցասէր ազգայնոց կողմանէ պէտք եղածին չափ զնոց գտնուի»⁴:

Այնպէս կը թուի թէ «Նաթօլէոն»ը ընթերցողներու անմիջական գնահատութեան չ'արժանանար, եւ խոստացուած «վերջին հատորին երեք մասը» կրկին կ'ուշանայ: Աւելի ուշ՝ լոյս կը տեսնեն Է. եւ Ը. գիրքերը, որոնց էջաթիւերը կ'ըլլան շարունակութիւնը Ե. եւ Զ.

3. «Մասիս» լրագիր, Կ. Պոլիս, է. տարի, Ի. Ի 325 (17 Ապրիլ, 1858), էջ 4:

4. Նոյնը, ԺԱ. տարի, Ի. Ի 530 (4 Ապրիլ, 1862), էջ 4:

գիրքերուն, եւ ապա՝ մէկ կողքի տակ մտնելով, կը կազմեն Թարիխի Նաթուլեռն-ի Բ. հատորը: Հատորին 766-րդ էջին տակ՝ «Նիթամը ձիւտի Սանի», այսինքն՝ վերջ Բ. հատորի: Որուն կը յաջորդէ «Յիհրիսթ»ը՝ բովանդակութիւնը կամ ցանկը (էջ 767-777):

Թարիխի Նաթուլեռն-ի ութ գիրքերուն բովանդակութիւնը կը ներկայանայ այսպէս .

ՃԻԼՏԻ ԷՎՎԷԼ [Առաջին հատոր]

| | |
|----------------------------|------------------------------|
| Պիրիների Գիթապ [Ա. գիրք] | — 1769-1798 թթ., էջ 1-212: |
| Իֆինների Գիթապ [Բ. գիրք] | — 1798-1799 թթ., էջ 213-373: |
| Խւչիւների Գիթապ [Գ. գիրք] | — 1799-1800 թթ., էջ 374-452: |
| Տէօրախների Գիթապ [Դ. գիրք] | — 1800-1802 թթ. ⁵ |

ՃԻԼՏԻ ՍՍՆԻ [Երկրորդ հատոր]

| | |
|-----------------------------|------------------------------|
| Պէշինների Գիթապ [Ե. գիրք] | — 1802-1805 թթ., էջ 5-150: |
| Ալթըներ Գիթապ [Զ. գիրք] | — 1805-1807 թթ., էջ 151-388: |
| Եւտինների Գիթապ [Է. գիրք] | — 1807-1809 թթ., էջ 389-602: |
| Սէֆիզինների Գիթապ [Ը. գիրք] | — 1809-1812 թթ., էջ 603-766: |

3. Փարիզի Ժողովին Արձանագրութիւնները հատորին թրքերէն ամբողջական անունը պէտք է ըլլայ՝ Բարիս Մէշվէրէթի Եախօս Միւֆեալեմէ Մէնլիսին Եիրմի Տէօրք Գըքա Մազպաքալարը, 1856, տպ. Յ. Միւհէնտիսեան, 283 + [1] էջ: Ինչպէս կը տեսնուի անուանաթերթէն՝ թարգմանութիւն է՝ կատարուած Յ[ովսէփ] Վ[արդանեան]ի կողմէ:

4. Շարգ Մուհարէպէսի Հիֆեայէսի, Երկու հատորով: Ա. հատորը՝ 1878, տպ. Անթուան Զէլիշ, Բ. հատորը՝ 1879, տպ. Պօղոս Քիրիշեան, 356 էջ:

Բ. հատորը, որուն բովանդակութիւնը կը կազմեն 1877 թ.ի Յունիսի 15-էն Դեկտեմբերի 30-ի միջեւ տեղի ունեցած Անատոլուի ինչպէս եւ Բուժէլիի ճակատին կռիւները, եւն., լոյս տեսած է հեղինակին մահէն ետք: Անուանաթերթին վրայ՝ «Թէէլիֆի Սաստէթլու Միւթէվէֆա Վարդան Պէյ» (հեղինակութիւն Ազնուամեծար Հանգուցեալ Վարդան Պէյի), իսկ յաջորդ էջին մէջ, հանդուցեալ հեղինակին նուիրուած բանաստեղծութիւն մը՝ Մ. Ս. Ք. ստորագրութեամբ: Ուրեմն՝ յետմահու հրատարակութիւն մը: Յ. Վարդանեան մահացած է 1879 թ.ի Մարտի 28-ին:

5. Ուրը գիրքերէն միայն այս մէկը հնարաւոր չեղաւ գտնել:

5. Ժիւսքէն Լօմպար անունով հրատարակութեան մը հեղինակութիւնը կամ թարգմանութիւնը՝ Վ. Զարդարեանի եւ Ա. Ալպոյաճեանի կողմէ վերագրուած է Յ. Վարդանեանի:

Այժմ կը պարզուի հետեւեալը. Ժիւսթէն Լօմպար Գայէն անուն գրագէտին «Կէրտանլըզ Հիքեայէսի»ն (Մանեակի Պատմութիւն), մաս առ մաս լոյս տեսնելէ ետք Յ. Վարդանեանի «Րուզնամէի Մէճմուայը Հավատիս» լրագրին մէջ, 1870 թ.ին հրատարակ կ'ելլէ հատորի ձեւով: 1870 թ.ի Դեկտեմբերի 5-էն սկսեալ, «Մէճմուայի Հավատիս»ը ամիսներ շարունակ կը հրատարակէ հետեւեալ ծանուցումը. «Կէրտանլըզ Հիքեայէսի՝ Ժիւսթէն Լօմպար Գայէն. Այսու հրատարակուող պատմութիւնները, մեր Րուզնամէներուն մէջ տպուած ըլլալով՝ այժմ կադմուած՝ կը վաճառուի երկու քառորդ մէճիտիյէի՝ իւրաքանչիւրը»⁶:

Ուրեմն, հեղինակին ու երկին անուան յստակացումէն ետք, կարելի կը դառնայ ըսել, որ վերոյիշեալ գործին թարգմանութիւնը կը վերագրուի Յ. Վարդան փաշայի:

6. 1864 թ-ին իր 22-ամեայ զաւակը կորսնցնելէն երկու տարիներ ետք, Յովսէփի Վարդանեան կը կորսնցնէ իր մայրը՝ Կէլինճիկճի Մարիամը, որ 1826 թ.ին իր տաղանդաւոր զաւակին քայլերը առաջնորդած էր Վիեննայի Միլիթարեաններու վանքը: Այս նոր սուգին առիթով՝ «Մասիս» կը գրէ. «Մէճմուայի Հաւատիսի խմբագիր Վսեմ. Վարդան Փաշայի մայր մեծահամբաւ Կէլինճիկճի Մարիամ տիկինն անցեալներն իր մահկանացուն կնքելով, Վսեմ. Վարդան Փաշան՝ որդիական գործիպահին զգացմամբ մը՝ անոր կենսագրութիւնը կը հրատարակէ Մէճմուայի վերջին թիւերուն մէջ»⁷:

Ժամանակակիցներու եւ աւելի ուշ կատարուած վկայութիւններու համաձայն՝ Յ. Վարդանեան իր խմբագրած հայատառ թրքերէն թերթերուն մէջ նմանօրինակ բազմաթիւ յօդուածներ հրատարակած է: Սակայն, իր մօր նուիրուած կենսագրական յօդուածաշարքը կարեւորութիւն կը ներկայացնէ մանաւանդ հեղինակի կեանքին հետ առընչուող մանրամասնութիւնները բացայայտելու իմաստով:

Յովսէփի Վարդանեանի հեղինակած եւ հրատարակած գործերէն ոմանց շուրջ տրուած լուսարանութիւններն ու մանրամասնութիւնները անդամ մը եւս կը շեշտեն հեղինակային տարողութիւնը ԺԹ. դարու հայ լրագրութեան ու գրականութեան պայծառ անուններէն մէկուն:

6. «Մէճմուայը Հավատիս», 1870, քիւ 882 (5/17 Դեկտ., 1870):

7. «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1866, քիւ 724 (22 Յունուար):

Հայագիտական Հրատարակութիւններ

ԱՆՈՒՇԱՒԱՆ Ա. ԷՊԻԵԱՆ, «ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԱՆԾԱՆՕԹ ԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ, ՇԱՀ ԷՎ ԱՐՄԷՆ», Պէյրութ, 1981 (128 էջ) :

Հակառակ իր ուշադրաւ խորագրին, կարելի չէ երեւակայել պատմագիտական ուսումնասիրութիւն մը, որ այսքան զուրկ ըլլայ գիտական լրջութենէ եւ խղճամիտ պրպտումէ :

Անկախ ուղղադրական բազմաթիւ եւ աններելի սխալներէ, գիրքը կը տուժէ պատմագիտական անհիմն, խեղաթիւրուած ու կամայական եզրակացութիւններէ ու անհեթեթ խճողումէ, մանաւանդ՝ արաբերէնէն հայերէնի վերածուած սխալ թարգմանութիւններով, որոնք ընթերցողը կը մղեն որոշ յուսախաբութեամբ փակելու գիրքին վերջին էջը :

Թուենք վրէպներու եւ սխալներու սահմանափակ շարք մը միայն .

Հեղինակը, որ գիրքի կողքին, ու գրեթէ իւրաքանչիւր էջի վրայ, չորս լեզուներով՝ հայերէն, արաբերէն, ֆրանսերէն եւ անգլերէն, կը կրկնէ Շահ Էլ Արմէն տիտղոսը, կը սխալի : Ճիշդ տիտղոսն է ՇԱՀ ԱՐՄԷՆ, առանց էլ որոշիչ յօդին :

Հեղինակը՝ յայտարարելէ ետք որ հայ պատմաբանները անկարող եղած են հայ ժողովուրդի պատմութեան մութ ու խառնակ մէկ շրջանը «յատակօրէն լուսաբանել», կ'աւելցնէ թէ «չնորհիւ այս ուսումնասիրութեանս... այս մութ շրջանը «բաստացիօրէն կը յըստականայ» (էջ 3) :

Անցնելով նիւթին՝ Փրոֆ. Էպէեան կը պատգամէ. «Նէճիմէտտին Էյուսպ անունով անձ մը, ծնած Հայաստան, «Թ»ուին քաղաքին մէջ ունեցաւ երեք զաւակներ, որոնք նոյնպէս ծնած են «Թ»ուինի մէջ : Այս ընտանիքը անպատեալ հայութեան հետ ցեղային կապակցութիւն մը ունէր որ կոչուեցաւ Արմէնեան-Քիրտ (ընդգծումը մեր կողմէ, Պ. Ս.)» (էջ 3) :

Ճշգրենք անմիջապէս որ Նըճիմէտտին Այուսպ ոչ թէ երեք, այլ

ութը զաւակներ ունեցած է, որոնցմէ երկուքը աղջիկներ, ու վեցը՝ մանչեր¹: Իսկ Սալահէտտին որդին Դուին ծնած չէ, այլ Իրաքի Թեքրիզ քաղաքին մէջ:

Թէ ինչո՞ւ այս ընտանիքը «անպատճառ հայութեան հետ ցեղային կապակցութիւն մը ունէր որ կոչուեցաւ Արմէնեան-Քիւրտ», ըստ Փրոֆ. Էպէեանի՝ հիմնուած World History անունով գիրքի մը էջ 373-ին մէջ յիշուած նախադասութեան մը վրայ, որ կ'ըսէ. Saladin is an Armenian kurd: Արդ՝ բնագիրը գծիկ չունի ARMENIAN KURD բառերուն միջեւ: Հեղինակը սակայն «Արմէնեան-Քիւրտ» օժտած է գծիկով, ու կը պնդէ որ այս «միացեալ անունները պէտք չէ իրարմէ բաժնել, որովհետեւ առաջին անգամն է որ Արմէնեան բառը պաշտօնապէս հրատարակուած է Սալահէտտինի ցեղին ծագման շուրջ» (էջ 7):

Անգլերէն բնագրին մէջ ARMENIAN KURD (առանց գծիկի) կը նշանակէ հայաստանաբնակ քիւրտ միայն, մինչ բռնադրօսիկ ճիգ կ'ընէ հեղինակը «անպատճառ կապակցութիւն» փնտռելով քիւրտ էյուպեաններու եւ հայութեան միջեւ, իր կողմէ պարտադրուած գծիկով:

Փրոֆ. Էպէեան կը պնդէ թէ Սալահէտտինի եղբայրը՝ Ալ Ատեւ Սէյֆ Էտ-Տին, Շահ Արմէն տիտղոսով դրամ հատանած է իր մայրաքաղաքին՝ Տիգրանակերտ-Մուֆարդինի մէջ, ինչպէս նաեւ «Իր կայսրութեան մեծ քաղաքներուն, եւ իր անունով դրամ տպեց, Շահ էլ Արմէն տիտղոսով» (էջ 4):

Դրամագիրութիւնը երախտապարտ պիտի ըլլար յարգելի Փրոֆ. հեղինակին, եթէ յիշէր թէ ո՞ւր հանդիպած է նման դրամներու: Ալ Ատեւ Շահ Արմէն տիտղոսով դրամ ՏՊԱՄ Ձէ ո՛չ մայրաքաղաքին եւ ոչ այլ քաղաքներու մէջ: Նման դրամ ԳՈՅՈՒԹԻԻՆ, ՉՈՒՆԻ:

Շահ Արմէն տիտղոսով դրամ հատանած են միայն իր երկու զաւակները՝ Ալ Աուհատ (1207-1210 թթ.) եւ Ալ Աւրաֆ (1210-1220 թթ.):

Հեղինակը հետաքրքիր ընթերցողը դոհացնելու համար կ'աւելցնէ. «Այն բոլոր ազգերը որոնք բաղմաթիւ դարերու կեանք ունեցած են, իրենց պատմութեան մէջ ունին օտար ծագումով հարստութիւններ» (էջ 5):

Առաջին օրինակով հեղինակը կու տայ Եգիպտոսի մէջ Հիգ-

1. Paul Balog, **The Coinage of the Ayyubids**, Royal Numismatic Society, special publications, London, 1980, p. 19.

սոսներու հարստութեան պարագան, որ ըստ Քիլյէ հանրագիտարանին տեւած է 18-րդ դարէն մինչեւ 1580 թ. Ք. Ա.²: Փրոֆ. Էպէ-եան Էյուպեան հարստութեան սկիզբը կը դնէ Ք. Ե. 1190 թ.ին: Հետեւաբար՝ Հայաստանի մէջ ՕՏԱՐ հարստութեան մը ստեղծումը արդարացնելու համար, հեղինակը կը դիմէ մօտ 3000 տարիներ առաջ պատահած նախնիթացի մը:

Այլ օրինակով մը՝ առնուած Բիւզանդական Կայսրութեան պատմութենէն, հեղինակը կը յիշէ թէ հինգ հայ կայսրեր եւ տասը հայ կայսրուհիներ բազմած են բիւզանդական գահին վրայ, ինչպէս նաեւ «բազմաթիւ թագաւորներ» (էջ 5):

Որքան ծանօթ է մեզի, Բիւզանդիոն ունեցած է կայսրեր, բայց ոչ թագաւորներ: Հետաքրքրական պիտի ըլլար ծանօթանալ գոնէ Մէլի թագաւորի մ'անուան, եթէ կայսրերու շարքին եղած են նաեւ թագաւորներ: Ժառանգական զծով ընդունուած միակ հարստութիւնը եղած է Վասիլ Ա.ի (867-886 թթ.) հարստութիւնը, զոր ոմանք Հայկական կ'ընդունին, իսկ ուրիշներ՝ Մակեդոնական:

Ապա հեղինակը շարունակելով իր եզրակացութիւնը հաստատող օրինակները, կը դիմէ արարական պատմութեան, ու կը յիշէ որ հինգ հարստութիւններ, կրկին օտար, տիրած են կայսրութեան գոյատեւման ընթացքին. Ուղղափառներ, Օմայեան, Ապպասեան, Ֆաթիմեան եւ Էյուպեան. եթէ «հարստութիւն» բառին շուրջ մեր հասկացողութիւնը ճիշդ է, ապա ասոնք հարստութիւններ չեն, այլ շրջաններ, ու բոլորն ալ ՈԶ ՕՏԱՐ, այլ արար իսլամներ, բարեկամ կամ մերձաւոր Մարդարէին:

Ուղղափառներու ժամանակաշրջանը الصابا کամ الرشيدون կ'ընդգրկէ մօտ երեսուն տարիներու շրջան մը, ո'չ ժառանգական զծով, այլ Մարդարէին անմիջական շրջանակէն ընտրուած չորս խալիֆաներու:

1.— Ապու Պաքր հայրն էր Մուհամմետի ամենասիրելի կնոջ՝ Այիշային,

2.— Օմար Պըն Ալ Սաթթայ նմանապէս իր աղջիկը ամուսնացուցած էր Մարդարէին,

3.— Օթման փեսան էր Մարդարէին՝ ամուսնացած ըլլալով անոր Ում Քալսում աղջկան հետ,

4.— Ալի՝ հօրեղբորորդին էր Մուհամմետի ու միաժամանակ անոր փեսան, ամուսնացած ըլլալով Մարդարէին Ֆաթիմա աղջկան³:

2. Dictionnaire Encyclopedique Quillet, p. 3377.

3. C. E. Bosworth, *Islamic Surveys, Dynasties*, Univ. press, Edinburgh, 1967, pp. 3-4.

Օմայեանները արարներ էին Քուրէյշէն եւ ազգակից Մարգարէին եւ Օթման խալիֆին: Ապպասեանները նոյնպէս արարներ, որոնք ընտանեկան վէճերու պատճառով, իրենց անունը առած էին Մարգարէին հօրեղբօր՝ Ալ Ապպասի հետեւելով: Փաթիմեանները խալիֆայութեան համար ժառանգական վէճերու պատճառով անցած էին ընդդէմադիր դիրքի մէջ: Հետեւաբար՝ ՕՏԱՐ ծագումով հարստութիւններ չէին վերոյիշեալները, այլ հարազատ արար եւ իսլամ տարրեր:

Փրոֆ. Էպէեան անըմբռնելի մեծամտութեամբ կ'աւելցնէ թէ «Այսօր շնորհիւ այս դանձին (գնուած հեղինակին կողմէ 1961 թ.ին (էջ 3) Պ. Ս.) պարունակած դրամներուն, փաստերով կը յայտարարեմ թէ, 1190-1259 շրջանին իւրաքանչիւր թագաւորին անունը, իշխած տարին, եւ իրենց զրաւած քաղաքներուն անունը անվիճելիօրէն հաստատուած են: Ալ կը մնայ պատմաբաններուն, մեզի ներկայացնել մեր էյուպեան Հարստութեան թագաւորներուն իւրաքանչիւրին կեանքն ու գործունէութիւնը: Ասոր համար խիստ շահեկան պիտի ըլլայ այս գիրքը օգտագործել» (էջ 6):

Այս յաւակնոտ յայտարարութիւնը զարմանք կը պատճառէ: Էյուպեան դրամներու մասին գոյութիւն ունին արդէն հեղինակաւոր հրատարակութիւններ, ինչպէս՝ Բրիտանական Թանգարանի Հաւաքածոյին Գ. հատորը՝ պատրաստուած Սթենլի Լէյն Փուլի կողմէ, հրատարակուած՝ 1877 թ.ին⁴ (Բ. տպագրութիւն, 1967 թ.), Էտհեմ Ղալեպի «Թորգոման Դրամներ» հատորը՝ հրատարակուած 1894 թ.ին⁵, ինչպէս եւ Փոլ Պայոզի «Էյուպեաններու Դրամահատութիւնը»⁶: Սթենլի Փուլի եւ Էտհեմ Ղալեպի աշխատասիրութիւնները ծանօթ են հեղինակին եւ յիշատակուած անոր աղբիւրներու ցանկին մէջ (էջ 35):

Սակայն յանկարծ հեղինակը մոռնալով իր ձախաւեր փորձերը օտար հարստութիւններու հարցին շուրջ, Սալահէտտին Էյուպին կը հայացնէ, ու անոր կը շնորհէ հայ մեծ հայր մը, յանձինս Ուատիի իշխան Գազիկ Բազրատունիի մը, ու կ'աւելցնէ թէ Անիի կործանումէն յետոյ Բազրատունեաց տոհմէն մնացին հետեւեալ երեք իշխանութիւնները.

«Տաուշի իշխանութիւն
«Ուատիի իշխանութիւն
«Սալահէի իշխանութիւն:»

4. Stanley Lane Poole, **Turkumen Houses**, B. M. C., London, 1877.

5. Ghaleb Edhem, **Monnaies Turcomanes**, Constantinople, 1894.

6. Տես՝ ստտ, ծախ. քիւ 1:

Ապա՝ թէ Գաղիկ Բագրատունին, Ուատիի Իշխանը, ունեցած է երկու մանչ դաւակներ:

«Նէճմէտտին Էյուլպ եւ

«Գասապէտտին Շիրակուէ (Շիրակ)»

Հետեւարար, կ'եղրակացնէ Փրոֆ. Էպէեան, «Սալահէտտինը Թոռն է Գաղիկ Ուատի Իշխանին, Բագրատունեաց տոհմէն» (էջ 7): Փրոֆ. Էպէեանի այս յայտարարութիւնը ոչ միայն զուրկ է պատմական հիմքէ, այլ եւ՝ ծիծաղելի:

Թող ներուէի մեղի թուել կարգ մը արտառոց սխալներ:

1. Ո՞ր կը գտնուի ՈՒԱՏԻ Իշխանութիւնը, որ արաբերէն բաժնին մէջ եղած է عوادي: Հայաստանի մէջ, թէ՛ Հայաստանէն դուրս տեղ մը: Կայ անշուշտ Ուտիքը, որ կ'իյնայ Արցախի հիւսիսը, եւ որուն մաս կը կազմէ իր յիշած Խաչենը: Բայց Ուատի — عوادي մը կարելի չեղաւ գտնել հակառակ մեր պրպտումներուն Հայոց Պատմութեան գիրքերուն մէջ, ոչ ալ Արշակ Ալպոյաճեանի՞ կամ Գարեգին Յովսէփեանցի՞ ուսումնասիրութիւններուն մօտ:

2. Ըստ հեղինակին, Գաղիկ Բագրատունի ունեցած է երկու մանչեր: Մին՝ Նէճմէտտին Էյուլպ եւ միւսը՝ Գասապէտտին Շիրակուէ (Շիրակ): Որպէս աղբիւր յիշուած են երկու անուններ. Մին՝ Չազմազճեանի «Ընդարձակ Պատմութիւն Հայոց»ը (Պոսթըն, 1917), եւ միւսը՝ Ալպերթ Շամտորի «Սալատին»ը (Մայէն, Ֆրանսա, 1956): Սակայն ոչ մէկ ակնարկութիւն կամ մէջբերում թէ այս երկու հեղինակները ի՞նչ ըսած են:

3. Նըճմէտտին Էյուլպ որդին չէ Գաղիկ Բագրատունիի, այլ դաւակն է քուրտ ծագումով ՇԱՏԻ ՊԸՆ ՄԸՐՈՒԱՆԻ, որ ծնած է քըրտական ՀԸԶՊԱՆԻԻ տոհմէն, եւ հայաստանարձակ Ուայտիյէ ցեղէն՝:

Նըճմէտտինի եղբոր անունը Գասապէտտին Շիրակուէ չէ եւ ոչ ալ կապ ունի Շիրակի հետ: Գասապէտտին (قصب الدين) կը նշանակէ կրօնքի եղէգ: Նման անուն կամ լաքսալածական գոյութիւն չունի եւ չի կրնար գոյութիւն ունենալ արաբերէն լեզուին, կամ՝ իսլամական դրականութեան մէջ: Ճշգրիտ անունն է ԱՍՍՏ-ԱՏ-

7. Արշակ Ալպոյաճեան, Պատմական Հայաստանի Սահմանները, Գանիքէ, 1950:

8. Գ. Կրդ. Յովսէփեանց, Խաղբակեանք կամ Պոռեանք Հայոց Պատմութեան Մէջ, Անթիլիաս, 1969:

9. Sbu՝ Իսլամական Հանրագիտարան Ե. հտր., էջ 444: دائرة المعارف الإسلامية P. Balog, **The Coinage...**, pp. 19-20; C. E. Bosworth, **Islamic Surveys...**, p. 59.

ՏԻՆ՝¹⁰ ՇԻՐՔՈՒՀ, որ կը նշանակէ կրօնքի առիւծ կամ պաշտպան: Իսկ Շիրքուհ քրտերէն եւ պարսկերէն կը նշանակէ լեւրան առիւծ: (Շիր = առիւծ եւ Քուհ = լեռ): Շիրակուէ եւ Շիրակ անհեթեթ եւ բռնազրօսիկ զուգահեռներ են եւ երեւակայածին:

Եթէ պահ մը ընդունինք հեղինակին վարկածը թէ Սալահ-տին թոռն է հայ իշխանի մը, հետեւաբար ինքն ալ հայ, չենք հասկընար տարուած ճիշդը, Հիզսոսներէն մինչեւ արաբական կայսրութեան խալիֆները, փաստելու համար ՕՏԱՐ հարստութեան մը գոյութիւնը, որ տիրած է Հայաստանի մէջ եւ հիմը դրած նոր կայսրութեան մը: Բնական կը թուի մեզի այս հակասական պնդումներէն դատելու, որ յարգելի հեղինակը, ինքն ալ համոզուած չէ իր գիւտով:

Հեղինակին գիրքին 32-33 էջերուն վրայ գետեղուած են երկու ցանկեր՝ էյուպեան տոհմածառերով եւ գահակալութեան թուականներով: Չանց առնելով տառասխալները, յիշենք որ Մուզաֆֆար Շահապատինի պարագային, գահակալութեան տարիներ տրուած են 618-642: Սակայն Փրոֆ. Էպէեան կը խորհի թէ ան դրամ հատանած է 613 թ.ին, այսինքն՝ իր գահակալութենէն 5 տարիներ առաջ. իսկ էմիրին տիտղոսը եղած է «Ղապի», որ կը նշանակէ «յիմար» եւ «անմիտ», փոխան՝ «Ղազիի» որ կը նշանակէ յաղթող, նուաճող:

Անդրադառնալով վերջին գահակալ էլ Քամեին, հեղինակը կը ցաւի որ հակառակ իր լուրջ փնտռութիւններուն, դրամ չէ կրցած գտնել այս գահակալին անունով: Խնայելու համար յաջորդ տարիներու ընթացքին շարունակուելիք լուրջ փնտռութիւններու տառապանքը, ըսենք որ Փոլ Պալոկ իր ֆորփիլսիս մէջ դասաւորած է այս էմիրին Միաֆարդինի եւ Ամիրի մէջ հատանուած դրամները, 875-886 թիւերուն տակ:

Մեզի անծանօթ նկատումներով հեղինակը արբերէն մակադրութիւնները վերարտադրած է արգահատելի օսմաներէն հնչումներով եւ սխալ թարգմանութիւններով: ضرب բառը կը կարգայ «Տարապա», փոխանակ՝ «Տուրիպա»: Էլ իմամ Ալ Նասըր-էտտին Ալլահ փոխուած է Նասրէտտինի: Ամիր էլ Մուճինին կը թարգմանէ «հաւատացեալ էմիր», փոխանակ «հաւատացեալներու», այսինքն՝ մուսլիմաններու իշխան կամ առաջնորդ (էջ 44):

Թերի ընթերցումի մը պատճառով (էջ 49) հեղինակը կը յիշէ رخصاية թուականը: Արբերէնի մէջ و շաղկապ է եւ կ'են-

10. Կնսազրութիւն Սալահ-տտինի,

به الدين بن شداد ، النوادر السلطانية والحامض اليوسفية سيده صلاح الدين ، القاهرة ، ١٩٦٤ ، صفحة ٦ و ٤٤ .

թաղբէ որ զինք կանխող տասնեակներ եւ միաւորներ կը գտնուին:

Էջ 51-ի վրայ գետեղուած է պատկերը Հարանի մէջ հատանուած դրամի մը, որ չենք կարծեր թէ մաս կը կազմէ իր ձեռք ձգած դանձին: Անիկա առնուած ըլլալու է Ղալեպ Էտհեմի գաթալոկէն (թիւ 193), նկատի ունենալով բացարձակ նմանութիւնը: Զեռքով կամ մուրճով հատանուած դրամներու շրջանին, բացարձակօրէն կարելի չէր գտնել երկու նմուշներ, որոնք այնքան հարազատ նմանութիւններ ունենային: Էտհեմի գիրքը հրատարակուած է 1894 թ.ին:

Էջ 55 եւ յաջորդ էջերուն մէջ յիշուած էլ Ալուատը ճշդելու է Ալ-Աուահատի:

Էջ 66-ի վրայ հայերէն, Փրանսերէն եւ անգլերէն լեզուներով, հեղինակը կը նկարագրէ Ալ-Աշրաֆի դրամը: Հայերէնի մէջ Փրոֆ. Էպէեան կ'ըսէ թէ «աջ ձեռքով սուրը բռնած է մէջքին վրայ»: Փրանսերէնի մէջ՝ «ձախ ձեռքով բռնած է սուրը գոտիին վրայ (sur sa ceinture)»: Փրանսերէն՝ «աջ ձեռքով բռնած է գունդ մը», զոր միւս լեզուներով չէ յիշուած:

Էջ 104-ի դրամին մակագրութիւնը արաբերէն սկսած է Ա Վ բառերով, այսինքն՝ Աստուած չկայ: Նման դրամ գոյութիւն չունի եւ չի կրնար ունենալ: Ոչ մէկ էմիր պիտի յանդգնէր ուրանալ Աստուծոյ գոյութիւնը իր դրամներուն վրայ:

Էջ 116-ի վրայ երեք լեզուներով տրուած է Ալ-Աշրաֆի այլ դրամի մը նկարագրականը: Հայերէնի մէջ՝ «աջ ձեռքը կը հանգչի մէջքին վրայ», Փրանսերէնի մէջ՝ «կուրծքին վրայ (poitrine)», անգլերէնի մէջ՝ «գոտիին վրայ (girdle)»:

Էջ 123 դրամին ընթերցումը սխալ է: Դրամին ձախ կողմը եւ ուղղաձիգ կերպով գրուած ըլլալու է وحده لا , դրամին տակի մասը ըլլալու են محمد شريك له բառերը: Իսկ աջ կողմը ուղղաձիգ գրուած է رسول الله որով ամբողջական տողը կ'ըլլայ.

لا اله الا الله وحده لا شريك له محمد رسول الله

Չորս լեզուներով տրուած բացատրութիւններուն մէջ խճողուած տառասխալները անշուշտ կարելի է բեռցնել դրաշարներու ուսերուն: Սակայն խճամիտ հեղինակի մը առաջնահերթ պարտականութիւնն է աչքէ անցընել փորձերը եւ կատարել անհրաժեշտ սրբագրութիւնները: 128 էջերէ բաղկացած այս գիրքին մէջ միայն երեք էջեր կան, որոնք զերծ են սխալներէ. էջ 95, 99 եւ 127, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կը բաղկանայ երեք տողերէ միայն:

Փրոֆ. Էպէեան իր կենսագրութեան մէջ կը յիշէ թէ ծնած է 1913 թ.ին, եւ 1940 թ.ին հրատարակած արաբահայ դրամագիտութեան պատմութիւնը, որ մաս կազմած է «Պրիթիշ Միւզիլմի «Մուհամմա-

տան Գօինս Գաթալոկին»։ Որոշ չէ թէ 1940 թ.ին հրատարակուած վտիտ գրքոյկը Էօնչ կապակցութիւն ունի Պրիթիչ Միւզիւմի ՏՍՄՀ հատորներէ կազմուած ընդարձակ ուսումնասիրութիւններուն հետ, որոնք հրատարակուած են 1875 թ.էն սկսեալ եւ վերահրատարակուած՝ 1967 թ.ին, ուր ոչ մէկ ակնարկ կրցանք գտնել Փրոֆ. Էյպտեանի կողմէ եղած որեւէ մասնակցութեան։

Աւելորդ կը նկատենք երկարել շարքը լրջութենէ զուրկ այս հրատարակութեան, որուն միակ գրաւիչ մասը փայլուն եւ որակաւոր թուղթն է, որուն վրայ տպուած է գիրքը։

ՊԵՐՃ ՍԱՊՊԱՂԵԱՆ

Ե. Կ. ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ, «ԴԱԻԻԹ ԶԷՅԹՈՒՆՑԻ, ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՔԵՐԱԿԱՆԻ», ՀՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1981 (188 էջ)։

Դաւիթ Զէյթունցին հեղինակ մըն է, որուն անունին հազիւ թէ հանդիպէք անցեալին։ Հայկական Սովետական Հանրագիտարանը այսօր իսկ կ'անգիտանայ զայն։ Անիկա յայտնաբերուեցաւ ներկայ դարու սկիզբները՝ Փրոֆ. Ն. Աղոնցի կողմէ։

Տէր Դաւիթ քահանայ Զէյթունցի դործած է ժե. դարուն վերջերը՝ Լեհաստանի Լվով քաղաքի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին կից դպրոցին մէջ, որպէս մանկավարժ եւ տեսուչ։ Հեղինակն է գրաբար լեզուի քերականութեան մը, զոր Ե. Կ. Մելքոնեան ի լոյս ընծայած է «Դաւիթ Զէյթունցի, Մեկնութիւն Քերականի» անունին տակ։

Սոյն հատորը բաղկացած է երկու մասերէ։ Առաջին մասը՝ կը պարունակէ Ե. Կ. Մելքոնեանի քննական եւ քերականագիտական ուսումնասիրութիւնը։ Երկրորդ մասը՝ Դաւիթ Զէյթունցիի «Մեկնութիւն Քերականի»ն։

Ա. մասի՝ Մելքոնեանի ուսումնասիրութիւնը վեց կէտեր կը քննարկէ.

Ա. — Կենսագրական Հարցեր — Մելքոնեան նախ կ'ուսումնասիրէ Դաւիթ Զէյթունցիի ծննդեան եւ մահուան թուականները եւ կ'եզրակացնէ թէ Դ. Զէյթունցին ծնած է 1530-1540 թուականներուն եւ վախճանած է խոր ծերութեան մէջ՝ 1619 թ.ին։

Ապա՝ Մելքոնեան կ'եզրակացնէ թէ «Մեկնութիւն Քերականի»ին հեղինակը՝ Դաւիթ Անյաղթը չէ, ո՛չ ալ «Դաւիթ Ամեղեցի» մը, ինչպէս ենթադրած էր Ն. Աղոնց, այլ Դաւիթ Զէյթունցին։

Բ. — Ազիրպայիմ Հարց — Փրոֆ. Ն. Աղոնց կը համարէր, թէ

Դ. Զէյթունցիի այս «Քերական»ը համառոտութիւնն է Յովհ. Երզնկացիի համանուն երկին, հարցում-պատասխանի վերածուած: Սակայն Մելքոնեան կը փաստէ, թէ Յովհ. Ծործորեցիին է որ համառոտած է Յովհ. Երզնկացիի քերականութիւնը: Իսկ Դաւիթ Զէյթունցիին՝ Ծործորեցիին ոոյն համառոտ քերականութիւնը վերածած է հարց-պատասխանի, հետեւեալ տարբերութեամբ որ Դաւիթ Զէյթունցիին երբ դո՛հ չէ եղած Ծործորեցիի համառոտ քերականէն, ուղղակի դիմած է Երզնկացիի ընդարձակ աշխատասիրութեան, աւելցընելով նաև իր անձնական տեսութիւնները:

Գ. — Զէյթունցիի Քերականին հինգնուրոյնուրիւնը — Ե. դարէն մինչև ԺԵ. դար՝ քերականութիւն մշակած են Դաւիթ Անյաղթ, Անանուն, Մովսէս Քերթոզ, Ստեփ. Սիւնեցի, Համամ Արեւելցի, Գր. Մաղխատրոս, Յովհ. Երզնկացի, Յովհ. Ծործորեցի, Վարդան Արեւելցի, Եսայի Նչեցի...: Ծէն 15-րդ դար երկարող այս ժամանակաշրջանին՝ Գրաբարին եւ հայ ժողովուրդին միջև ստեղծուած է խորթութիւն մը. դասական գրաբար լեզուն, միջին հայերէնին ծաղումով, հետզհետէ անհարազատ դարձած է ա՛յդ ժամանակի «սիրևաբանայ» սերունդներուն համար յատկապէս: Այս լեզուական օտարացումին հետեւանքով, գրաբարի հեղինակներն ալ ձգտած են դայն պարզեցնելու: Պարզեցումի այս ճանապարհին վրայ կը հանդիպինք Դաւիթ Զէյթունցիի Քերականութեան, որ մանկավարժական նոր տուեալներէն զրդուած՝ դայն վերածած է հարց-պատասխան նոր ձեւին.

Հարց. Զի՞նչ է զրուցատրութիւն:

Պատ. Տրամարանութիւն է:

Հարց. Զի՞նչ է տրամարանութիւն:

Պատ. Զրուցելն է, այսինքն խօսք տալ եւ խօսք առնել, հարցանել եւ պատասխանել, ասել եւ լսել:

Դ. — Վերլուծում Քերականին — Մելքոնեան մի առ մի կը վերլուծէ եւ կը մեկնարանէ Քերականին դանազան բաժանումները. տառ, վանկ, բառ, բան, անուն, բայ, եւն.: Եւ ի յայտ կը բերէ Զէյթունցիի Քերականին յատկանիշները, բարեմասնութիւնները եւ նախորդներէն դատորոշումները:

Ե. — Մեքոտիֆայի Հարց — Հայ քերականները գրաբարի դասադիրքերուն դրոշմեցին յունական քերականին կառոյցը, որպէս տիպար գործածելով յոյն հեղինակ Դիոնիսիոս Թրակացիի քերականութիւնը, 5-րդ դարէն սկսեալ: Սակայն 15-րդ դարէն ետք, հայ քերականներուն մօտ մուտք կը գործէ լատին քերականութեան ազդեցութիւնը: Այդ ազդեցութիւնը միայն բացասական չէ՛ եղած, այլ

ինչպէս կը նշէ Մելքոնեան, «ունեցաւ նաեւ իր բազմաթիւ առաւելութիւնները, որոնցից ամենահիմնականը ա՛յն էր, որ Գրաբարի լեզուական վիճակի նկարագրութիւնը հասաւ իր ամենաճշգրիտ եւ մանրամասն մակարդակին» (անդ, էջ 50) :

Այս ամենաճշգրիտ մակարդակին կը պատկանէր, օրինակ, չարահիւսութեան նոր բաժինը, որ չկար թրակացիէն ժառանգուած նախորդ հայ քերականներուն մօտ : Սոյն «լատինատիպ քերականութեան» հետեւորդները եղած են Սիմէոն Զուղայեցի, Յովհաննէս Մրքուզ, Խաչատուր Կարնեցի, Կալանոս, Յովհ. Հոլով, Ոսկան Երեւանցի . . . :

Դաւիթ Զէյթունցիի Քերականը հաւատարիմ կը մնայ Թրակացիի աւանդութեան, սակայն կը կրէ կարգ մը ազդեցութիւններ լատինատիպ քերականութենէն, զորս Մելքոնեան կը մէջբերէ այս բաժնին մէջ :

Զ. — Բնագրերու Հարց — Մինչեւ օրս մեզի հասած են Զէյթունցիի Քերականէն տա՛սը ձեռագրեր : Անոնցմէ Մելքոնեան քըննարկած է ութը հատը : Այդ բազդատութենէն կը հետեւի, թէ Զէյթունցիի զիրքը բաղկացած է Քերականէն, գրաբարէ-թաթարերէն (զփշաղերէն) բառարանէ եւ չափածոյ տոմարէ մը : Տասը ձեռագրերը միշտ ամբողջական չեն, ոչ ալ նոյն բովանդակութիւնն ունին միշտ : Անոնցմէ Մելքոնեան կազմած է գիտական բնագիրը, էջատակի ծառայութիւններուն մէջ նշելով բնագրի տարբերակները :

Մերթ շփոթուած Անյաղթին հետ (Յ. Տայեան), մերթ սխալ ընթերցումով Ամիւրցի կոչուած (Ն. Ադոնց), Դաւիթ Զէյթունցիի Մեկնութիւն Քերականի հատորը երեք դար ետք լոյս կ'ընծայէ Ն. Կ. Մելքոնեան՝ իրաւ գիտնականի վայել համեստութեամբ եւ լըրջութեամբ : Մելքոնեանի վաստակը կը կայանայ յատկապէս երկու կէտի մէջ. վերստուգել ու կազմել հարազատ բնագիրը. քննարկել ու ձշղել Զէյթունցիի Քերականին բնոյթն ու ինքնուրոյնութիւնը : Ծնորհիւ Մելքոնեանի, Դաւիթ Զէյթունցին կը վերածնի մոռացութեան ալիքներէն ու կ'երթայ միանալ Հայոց Մշակոյթի վաստակաւորներուն հոյլին :

Եթէ այս երախտաշատ երկասիրութեան մասին զիտողութիւն հարկ է կատարել, պիտի փափաքէինք հարց տալ թէ .

Ա. Ինչո՞ւ յաւելեալ ջանք չէ թափուած Դաւիթ Զէյթունցիի կենսագրական դիժերը ճոխացնելու, զէթ բացատրելու համար թէ ինչպէ՞ս Զէյթունցին՝ (զէյթունցի ըլլալու պարագային) հասած է մինչեւ հեռուոր Լեհաստանի Լվով քաղաքի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ կից դպրոցի տեսուչի պաշտօնին . . .

Բ. Ինչո՞ւ ե. Կ. Մելքոնեան իր հրատարակութենէն բացթողած է Գրարարէ-թաթարեբէն բառարանը, մինչ նոյն հատորին մէջ պահած է Քերականին հետ առնչութիւն չունեցող չափածոյ տոմարը, մանաւանդ որ ընտրագոյն ձեռագրերը պահպանած են այդ բառարանը :

ԱՆԳՐԱՆԻԿ ՎՐԴ. ԿՌԱՆԵԱՆ

ՎԻԳԻՆ Յ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ, «ՍԱՐԳԻՍ ՊԻՄԱԿ», ՀՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1980 (148 էջ, արտատպումներ՝ 72 սեւ, 7 գունաւոր) :

ԺԴ. դարու կիլիկեան՝ ինչպէս եւ առհասարակ հայ մանրանկարչութեան կարեւորագոյն ներկայացուցիչներէն՝ Սարգիս Պիժակի արուեստին բնութագրումին նուիրուած է այս աշխատասիրութիւնը, որ բացայայտօրէն կը պատկանի մանրանկարչութեան պատմութեան բնազաւառին, շնորհիւ՝ հեղինակին պատրաստութեան, օգտագործած արուեստագիտական չափանիշներուն, եւ անշուշտ՝ արծարծած խնդիրներուն :

Յառաջարանին մէջ Վ. Ղազարեան կ'անդրադառնայ Պիժակի արուեստին շուրջ ցարդ կատարուած ուսումնասիրութիւններուն եւ արժեւորումներուն, եւ մանրանկարչական արուեստին իւրայատկութիւններուն (նիւթին հետ յարաբերութիւնը, տիպարներուն ներկայացման կերպերը, դարդանկարչական հարցերը, եւլն.) :

Յաջորդ ութը գլուխներուն մէջ՝ (էջ 26-124) «Սորաններ», «Աւետարանիչներ», «Անուանաթերթեր», «Տէրունական Նկարներ», «Տեքստային Լուսանցանկարներ», «Աստուածաշունչ» (Մատ. 26-27), «Բժշկութեան Աւետարան», եւ «Հետեւողութիւններ», Վ. Ղազարեան մանրամասնութեամբ, խղճմտօրէն եւ ակներեւ զորովով՝ հանդէպ նկարիչին եւ անոր արուեստին, կ'ուսումնասիրէ յիշեալ մարզերուն մէջ Պիժակի աշխատանքը :

Մանաւորարար մանրանկարչական արուեստին մէջ կարեւոր տեղ կը զբաւէ ձեւաբանական խնդիրներուն ճշգրիտ գնահատումը. ձեւական մասնայատկութիւնները կու գան առաջին կարգի վրայ, ոչ միայն ուրոյն զեղազիտական արժէքին պատճառով, այլ նաեւ իրենց խորհրդանշական առնչութեան՝ ներկայացուած նիւթին հետ : Մանրանկարչութեան պատմութեան մասնագէտներուն մեծամասնութիւնը, նիւթին նկատմամբ իրենց ունեցած բացարձակ նուիրումին

հետեւանքով թերեւս, յաւելեալ եւ երբեմն աւելորդ հոգածութիւն ցուցաբերած են ձեւաբանական-պատմադիտական մանրամասնութեանց, յաճախ ամբողջ գլուխներ կամ գործեր յատկացնելով երկրորդական խնդիրներու ճշգրտմին համար:

Յամենայն դէպս մանրանկարչութեան մասնագէտներուն մօտեցումի այս կերպը ժխտական անդրադարձ չէր կրնար ունեցած ըլլալ արուեստի պատմութեան վրայ: Թէեւ գործերուն արուեստաբանական արժեւորումը պատմաբաններուն պատասխանատուութեանց ծիրէն ներս չի մտներ, սակայն, պէտք չէ որ նաեւ անտեսուի այն իրողութիւնը, թէ միշտ, եւ մասնաւորաբար արուեստներու պատմութեան մէջ, գոյութիւն չունի այսպէս կոչուած զուտ մասնադիտական-առարկայական կեցածք: Հետեւաբար՝ անհրաժեշտ է զարգացնել արուեստի բնոյթին շուրջ յստակ, բազմակողմանի եւ յառաջադէմ տեսակէտներ, որպէսզի նոյնիսկ անկեղծ դնահատումները չվերածուին ենթակայական ու մակերեսային արտայայտութիւններու:

Հոս կը կայանայ Վ. Ղազարեանի գործին մասնաւոր արժէքը: Գրեթէ առաջին անգամ ըլլալով՝ հայկական մանրանկարչութեան նուիրուած հայ մասնագիտական գրականութեան մէջ, ձեւաբանական հարցերը կը դրուին մարդկայնական-դեղագիտական հասկացողութիւններու աւելի լայն շրջանակի մը մէջ: Մանրանկարիչները չեն ստեղծագործած պարզապէս եւ միայն գեղեցիկ գործեր արտադրելու համար. մազաղաթի մը եւ սակաւաթիւ գոյներու նեղ կարելիութեանց սահմաններուն մէջ, անոնք փորձած են վերակառուցել հոգեկան-իմացական-աստուածային իմաստներ, ըստ ժամանակին յատուկ, եւ անշուշտ՝ սեփական աշխարհահայեացքին: Այսպիսի տուեալներով հարուստ արուեստի մը ուսումնասիրութիւնը մասնագէտէն կը սրահանջէ ընդարձակ տեսադաշտ մը, այլապէս՝ կը խեղաթիւրուի առարկան:

Իր նախորդներէն տարբեր՝ Վ. Ղազարեան կը յաջողի ընթերցողին մօտ ստեղծել գործօն հետաքրքրութիւն մը ո՛չ միայն Պիժակի գործին նկատմամբ, այլեւ այնպիսի հարցերու, որոնք մանրանկարչութեանէն շատ անդին կ'անցնին: Իսկ եթէ հեղինակը ուղղակիօրէն պարտադրուած չի զգար սպառիչ լուծումներ առաջադրելու, անիկա առնուազն կամուրջներ կը հաստատէ մանրանկարչութեան եւ միւս ընագաւառներուն միջեւ, որովհետեւ, ի վերջոյ, մշակոյթի պատմութիւնը այնպիսի միութիւն մըն է, որուն իւրաքանչիւր մասնիկը էաբանօրէն կախում ունի մնացեալներէն, ենթակայ է եւ բացատրելի՝ միայն ընդհանուրին զարգացումի ներքին տրամաբանութեան օրէնքներով:

ՍԵԳԱ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ-ՏԱՏՈՅԵԱՆ

«ՀԱՍԿ, ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔ», Նոր Շրջան, Ա. Տարի, Հրատարակութիւն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, Անթրիաս, 1980 (400 էջ) :

ԺԸ. դարէն սաղին, Եւրոպայի հետ մեր շփումներուն հետեւանքով, Հայագիտութիւնն ու բնասիրութիւնը յատուկ հոգածութիւն վայելած են հայ պարբերական մամուլին մէջ :

Ամէն հայագիտական օճախ — համայնարան, կաճառ կամ միաբանութիւն — ձգտած է իր բնասիրական հանդէսը հրատարակելու. բնասիրական հանդէս մը համարուած է մշակութային հասունացումի կամ նուաճումի պատուանիշ :

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնն ալ, որպէս այդ, մերթադար լոյս ընծայած է «ՀԱՍԿ, Հայագիտական Տարեգիրք»ը, որուն առաջին եւ երկրորդ համարները հրատարակուեցան Երջ. Գարեգին Ա. Կաթողիկոս Յովսէփեանցի կողմէ, 1948 եւ 1950 թթ.-ուն : Երրորդ համարը՝ Երջ. Չարեհ Ա. Կաթողիկոսի կողմէ՝ 1957 թ.-ին, որուն բովանդակութեան մէկ մասը արդէն իսկ հաւաքուած էր Գարեգին Ա. ի օրով : Չորրորդ համարը՝ Նոր Շրջան, Ա. Տարի, լոյս տեսաւ 1980 թ.-ին, նախաձեռնութեամբ Գարեգին Բ. Աթոռակից Կաթողիկոսի, որուն նախադասութեամբ ստեղծուած է նաեւ խմբագրական կազմ մը, որուն կ'անդամակցին. Տ. Արտաւազդ Արք. Թրթոեան, Տ. Ներսէս Եպս. Բախտիկեան, Տ. Անուշաւան Վրդ. Դանիէլեան, Պրն. Վազգէն Ղուկասեան եւ Պրն. Արտաշէս Տէր Սաչատուրեան (գործադիր խմբագիր) :

Ծանօթանանք անոր բովանդակութեան :

Առաջին երեք յօդուածները՝ շարականագիտական են .

— Գարեգին Բ. Աթոռակից Կաթողիկոս. «Հայկական Շարականները Աղբիւր՝ Հայ Աստուածարանութեան» : Մեր շարականները ո՛չ միայն երաժշտութիւն են, այլ նաեւ աստուածարանական ազրիւր : Յօդուածը հրաւէր մըն է ուսումնասիրութեան, քան թէ ուսումնասիրութիւն մը, ինչպէս «Ընդհանուր Նշումներ» ենթախորագիրը զայն կը թելադրէ :

— Հայր Սահակ Քէշիշեան կը հրամցնէ Փրանսերէն թարգմանութիւնը կարգ մը շարականներու :

— Անուշաւան Վրդ. Դանիէլեան, կարգ մը «Պարականոն Շարականներ» իրարու բաղդատելով՝ երեւան կը հանէ անոնց քանի մը տարբերակները :

— Արտաւազդ Արք. Թրթոեան կը խօսի «Հայաստանեայց Եկեղեցիին Իւրայատուկ Նկարագիր»ին մասին, եւ ճշդելէ ետք «եկե-

ղեցի» բառին բազմակողմանի առումը, կը պարզէ Հայ Եկեղեցիին յատկանշական կառուցուածքը, եւ անոր ազդային, մշակութային, կրթական դերը:

— Հայր Լուի Մարիէսի «Հայկական Մշակոյթի Կրկնակի Բնոյթի Մասին» Ֆրանսերէն ղեկուցումը՝ Բարիզ, 1946 թ.ին, լեզուաբան Մարտիրոս Մինասեան թարգմանարար կը հրատարակէ. «Ծագումով քրիստոնէական, զարգացումով յունական»:

— Մուշեղ Իշխան կը կատարէ զրական վերլուծում մը Վահան Տէրեանի մասին:

— Սիլվիա Աճէմեան, Ֆրանսերէն լեզուով, ուսումնասիրելէ ետք Ռումանիոյ Հայկական մանրանկարեալ ձեռագրերը, յատկապէս կ'անդրադառնայ Սուրխաթի (1341 թ.) եւ Կաֆայի (1451 թ.) աւետարաններու մանրանկարներուն: Նշելի յօդուած մը:

— Սեդա Պարսումեան-Տատոյեան հմտալից յօդուած մը կը ստորագրէ մեծանուն փիլիսոփայ Դաւիթ Անյաղթի մասին:

— Գերշ. Արամ Եպս. Քէչիշեան, անգլերէն լեզուով կը հրամ-
ցընէ գլուխ մը իր աւարտաճառէն. «Ներսէսի Թղթակցութիւնը Մա-
նուէլի Հետ (1165-1173 թթ.)»:

— Վաղդէն Ս. Ղուկասեան կը քննարկէ Վրթանէս Քերթոզի (6-7 դար) «Ընդդէմ Պատկերամարտից»ի բովանդակութիւնը եւ հեղինակի շուրջ կարգ մը հարցեր: Մաքուր բանասիրական էջ մը:

— Դոկտ. Յակոբ Պարսումեան կը բանավէճէ Պոլսոյ Ամիրանե-
րու՝ իրենք իրենց վերադրած նախարարական ծագումին շուրջ:

— Արշաւիր Գապպէնճեան թարգմանարար կը հրամցնէ Անտրէ
Ժիտի «Օրագրութիւն»էն (բանասիրական տարեգիրքի մը հետա-
քըքրութենէն դուրս ինկող) էջ մը:

— Ջուէն Մըսրըլիան պատմական փաստարկութիւններու խիտ
էջեր կը ստորագրէ հայ ցեղասպանութեան նախամտածուածութեան
մասին, անգլերէն:

— Յ. Գեղարդ կը խօսի Դ. Վարուժանի «Օձը» քերթուածի նոր
մեկնաբանութեան մը մասին, մէջբերելով Յ. Աղասեանի վկայութիւ-
նը (զրական հանդէսի յատուկ գրութիւն մը):

— Շուշիկ Տաննապետեան, իր Ֆրանսերէն աւարտաճառէն կը
հրատարակէ հատուած մը՝ նուիրուած Ջապէլ Եսայեանի «Վիպական
աշխարհին»:

— Ներսէս Յ. Պարսումեան կը ծանօթացնէ արարերէն թարգ-
մանութեամբ վերապրած «Քալիլա ու Տիմնա» հնդակական առակա-
գիրքը, անոր բովանդակութիւնը եւ հայ առակագիրներուն հետ ա-
ռննջութիւնը:

— Լեւոն Վարդան Այնթապի դաւաճարարքառի համառօտ բա-
նարան մը կը հրամցնէ, կենցաղային եւ լեզուական դիտելիքներու
կարճ յառաջարանով:

— Յարութիւն Գալաթիանի յօդուածը, որ կը փորձէ հայկական
հին խաղերը թրուական ըմբռնումի վերածել, կարծէք չէ աւարտած:

— Գերմանուհի Կերտա Գունիթ (ամուսնութեամբ՝ Թոփագ-
եան) հայերէնի թարգմանած է Եոզէֆ Փոն Յինզի հատորը, որ կը
հայի Իսրայէլ Օրբի եւ Եոհան Վիլհելմի բանակցութիւններուն:

Այս էջերէն ետք, կը սկսի «Քիչ մըն ամէն բան» բաժինը: Այս-
պէս.

— Երկու կոնդակ (լուսապատճէնով), մին՝ Կարապետ Պատ-
րիարքէն (1825 թ.) Պալաթցի, միւսը՝ Լիմ եւ Կտուց անապատէն
Բարունակ Ամիրային (1830 թ.):

— Ճիւղագրութիւն Միտաբեան ամիրայական գերդաստանին
(լուսապատճէնով):

— Յակոբ Օշականի արխիւ, կամ նամակներ՝ գրուած ու
ստացուած անկէ:

— Գերմանիոյ մէջ, Գրիգորիս հայ եպիսկոպոսի մը գերեզմա-
նը, 1093-էն (Կերտա Թոփագեան):

— Ա. Տէր Սաչատուրեան հարց կու տայ, թէ գոյութիւն ունի՞
Յակոբ Մեղապարտի կողմէ հրատարակուած «Սաղմոսարան» մը,
սպաղրուած 1512 թ.ին, Վենետիկ:

— Ներսէս Եպս. Բաղդիկեան կը խօսի «Հայերը Աֆղանիստանի
Մէջ» նիւթի շուրջ, դարերու արտագաղթի ընդմէջէն:

Հոս կը սկսի Տարեգիրքին մատենագիտական ճոխ բաժինը.

— Ա. Տէր Սաչատուրեան կը դրախօսէ օտար լեզուներով հայ
գրականութեան թարգմանութիւններուն նուիրուած հատորը, հրա-
տարակուած Երեւան 1971 թ.ին: — Լեւոն Թ. Սաչիկեան կը դրա-
խօսէ Revue des Deux Mondes հանդէսը, անոր 150-ամեակին առ-
թիւ, ներկայացնելով հատընտիր մը՝ հայութիւնը հետաքրքրող յօդ-
ուածներուն (արտասպում մը Բարիդի «Յառաջ» օրաթերթէն):

Երկու գրախօսականներուն միջեւ՝ «Մարիամ Աստուածածնի
Զօնուած Արուեստի Գորգ Մը» ուշադրութիւնը կը դրաւէ խմբագրին:

Ապա Արտաշէս Տէր Սաչատուրեան յաջորդաբար կը դրախօսէ
հրատարակութիւններու շարք մը: Վարուժան Վարդապետ կը յաջողի
դրախօսական մըն ալ ի՛նք զետեղել Նոր Զուգա հրատարակուած «Դի-
ւան Մեսրոպ Դ. Թաղիագեան» հատորին մասին:

Ապա կը յաջորդէ մահադրական բաժինը:

Ինչպէս կը նկատէք, շահեկան եւ լուրջ ուսումնասիրութիւն-
ներու կողքին՝ հրատարակուած են յօդուածներ, որոնց ո՛չ այնքան

նիւթը, որքան դայն մշակելու մակարդակը վիճելի կը մնայ: Միւս կողմէ, յօդուածներ ալ կան, որոնք գրական⁶ թէ բանասիրական հանդէսի պատկանելու անորոշութենէն կը տառապին:

Թերութիւններ, որոնք, վստահ ենք, պիտի սրբագրուին յաջորդ հատորով:

ԱՆԻՐԱՆԻԿ ՎՐԴ. ԿՌԱՆԵԱՆ

DAVID MARSHAL LANG, **THE ARMENIANS: A PEOPLE IN EXILE**, London - Boston - Sydney, 1981 (XIV + 190 pages).

ՏէՅՎԻՏ ՄԱՐՇԱԼ ԼԵՆԿ, «ՀԱՅԵՐԸ՝ ՏԱՐԱԳԻՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐԻ ՄԸ», Լոնտոն - Պոսթոն - Սիւնի, 1981 (XIV + 190 էջ):

Նախապէս լոյսին տալէ ետք կարգ մը գործեր¹, կովկասագէտ Տէյվիտ Մարշալ Լենկ հայոց պատմութեան ուսանողին ներկայացաւ իր Հայերը՝ Տարագիր ժողովուրդ Մը խորագիրը կրող գործով, որ շատ հաւանաբար պիտի չըլլայ վերջինն անգլիացի այս պատմաբանին լոյս ընծայած եւ հայերու ներկայ եւ անցեալ կեանքին հետ առընչուող գործերուն:

Հակառակ իր թերութիւններուն եւ անբաւարար հաստատումներուն՝ Լենկի Հայաստան՝ Քաղաքակրթութեան Օրբան հատորը մնաց ընդհանուր ակնարկ մը լոկ՝ հայութեան որպէս ժողովուրդ ու քաղաքակրթութիւն կտրած ճամբուն վրայ նետուած: Հետագային՝ Չարլս Պըրնիի գործակցութեամբ հրատարակուած գործէ մը ներս մէկուկէս տասնեակ էջերու մէջ Լենկ տուաւ ամփոփ մէկ պատկերը հայ գրականութեան. իսկ Քրիսթոֆըր Ուոքըրի հետ հրապարակ հանուածն եղաւ «Փոքրամասնութեանց Պաշտպան Մարմին»ին հրատարակած թիւ 32 տեղեկագիրը, զոր 1978-ին հայերէնի թարգմանեց ու հրատարակեց Բժիշկ Թորոս Թորանեանը Հալէպի մէջ: Այս բոլորէն ետք էր որ լոյս տեսաւ Լենկի Հայերը՝ Տարագիր ժողովուրդ

1. Տէյվիտ Մարշալ Լենկ, Հայաստան՝ Քաղաքակրթութեան Օրբան, Լոնտոն, 1970: Տէյվիտ Մ. Լենկ եւ Չարլս Պըրնի, Բլուրներու ժողովուրդները — Պատմական Արարատ եւ Կովկասներ (Քաղաքակրթութեան Պատմութիւն), Լոնտոն - Նիւ Եորք, 1971: Տէյվիտ Մ. Լենկ եւ Քրիստոֆըր Ուոքըր, Հայերը, Լոնտոն, 1971 (բարեփոխուած վերահրատարակութիւն, 1978): Տէյվիտ Մ. Լենկ, Պուլկարները, Լոնտոն, 1976: (Այստեղ յիշատակուած բոլոր աշխատասիրութիւնները հրատարակուած են անգլիերէն լեզուով):

Մը դործը, որ ըստ հեղինակին՝ լրացուցիչ մըն էր իր Հայաստանի՝ Քաղաքակրթութեան Օրրանին: Իրականութեան մէջ՝ Հայաստանով Լենկ փորձեց տալ մէկ պատկերը անցեալէն ներս թաղուած առասպելական Արարատին եւ անոր շրջակայքին, որոնք Հին Քարէ Շըրջանէն ասդին ծառայեցին որպէս կեդրոն մարդկութեան ածին ու զարգացումին:

Ապա մասնաւորելով իր խօսքը՝ Լենկ կը շարունակէ թէ «հասնելով դասական եւ միջնադարեան շրջաններուն՝ փորձեցի տալ մէկ պատումը հայ ժողովուրդին Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքական, ընկերային, զեղարուեստական եւ գրական կեանքին բերած նպաստին:

«Հռովմէական ժամանակներէն սկսեալ եւ իրանեան, բիւզանդական, արաբական, մոնղոլական եւ օսմանեան տիրակալութեան շրջաններուն՝ Հայաստան զոհն եղաւ կրկնուող յարձակումներուն:

«Մօտ երկու հազար տարիէ ի վեր հայեր կը գաղթեն ու կը հաստատուին արտասահմանի մէջ:

«... Մեծ մասով սիրոյ արտայայտութիւն մըն է այս դործը, որ կը պարունակէ յուշեր եւ տպաւորութիւններ իմ այցելութիւններէս, զորոնք կատարած եմ անցեալ երեսուն հինգ տարիներու ընթացքին դէպի կեդրոնները հայկական գաղթականութեան...: Կը յուսամ որ այս գիրքը... պիտի ցոյց տայ աշխարհին թէ ի՞նչ կրնան իրագործել մարդկային խիզախութիւնն ու ճիւղը անյաղթահարելի դժուարութիւններու դէմ յանդիման: Անիկա չի հետեւիր ժամանակագրական որեւէ տուեալ ծրագրի, եւ, որքան որ կարելի է այդ մէկը, խուսափած եմ կրկնելէ այն նիւթը, որ մաս կը կազմէ նախկին հրատարակութիւններուս»:

Նոր չէ որ Լենկ պիտի ճանչնայ հայութիւնը: Արդարեւ՝ 1 փետրուար 1978 թուակիր իր նամակով անիկա կը յայտնէ Բժիշկ Թորանեանին թէ «իմ անձնական բարեկամութիւնս հայերու հետ ունի աւելի քան երեսուն տարիներու պատմութիւն: 1944-ին երբ ես Թաւրիզ գացի որպէս Բրիտանական Քոնսուլի տեղակալ, ծանօթութիւն հաստատեցի այնպիսի հայ անձնաւորութիւններու հետ, որոնցմէ էր Ներսէս Մելիք-Թանքեան Արքեպիսկոպոսը»²:

Հայերու հետ ունեցած իր բարեկամութեան եւ անկէ յառաջացած սիրոյն մէկ արտայայտութիւնն է այս դործը, որ, իրաւամբ ոչ կը կրկնէ նախկինները եւ ոչ ալ կը հետեւի ժամանակագրական որեւէ դրութեան:

2. Տէյվիտ Մ. Լենկ եւ Քրիստոֆըր Ժ. Ուոքըր, Հայերը, (Քրգ. Բժ. Թ. Թ. Թորանեան), Հալէպ, 1978, էջ 9-10:

Իրականութեան մէջ՝ այս հատորն առաջին գործն է որ կու գայ գրիչէն ոչ-հայ հեղինակի մը եւ որ կու տայ պատմութիւնը հայ զաղթականութեան եւ հայկական հին ու նոր զաղթօճախներուն:

Այսօր՝ փոքր ակնարկ մը անոր բովանդակութեանը վրան նետուած՝ պիտի ցոյց տայ, որ այս գործին առաջին քանի մը դուրսներով կը տրուի ամփոփ մէկ պատումը հայուն ժԹ. դարու վերջին քառորդի կեանքին, հայկական աճող ու գերաճող յոյսերուն, Հայկական Տասնհինգի ելեւէջներուն, Բիւզանդիոնի եւ խալիֆայութեանց միջեւ ինկած հայութեան արիւնումին, Ռաչալրական շարժումին եւ Կիլիկեան զարթօնքին, եւ հայութեան կազմութեան, որ եւ որպէս ժողովուրդ, մուտքին՝ թատերաբեմէն ներս պատմութեան:

Հատորին առաջին եօթանասուն էջերը գրաւելէ ետք բոլոր այս նիւթերով՝ Լենկ կ'անցնի հիմնական յաջորդ հարցին — հայ զաղթականութիւնը երէկէն մինչեւ այսօր: Այսպէս՝ վաթսուներեց էջ գրաւող այս հատուածով անիկա կու տայ պատմութիւնը Հնդկաստանի եւ Պենկալի, Պուրմայի եւ Սինկափուրի, Ռուսիոյ եւ Ուրիմի, Մոլտաւիոյ եւ Ռումանիոյ, Լեհաստանի եւ Հունգարիոյ, Պուլկարիոյ եւ Եթովպիոյ, Միացեալ Նահանգներու եւ Աւստրալիոյ, Ֆրանսայի եւ Մերձաւոր Արեւելեան երկիրներու, Պաղեստինի եւ Պարսկաստանի, Չինաստանի եւ Թիպեթի, Կիպրոսի եւ կարգ մը այլ վայրերու: Այսուհանդերձ կայ անհաւասարակչիւ բան մը այս բոլորին մէջ: Կարգ մը զաղութներ՝ ինչպիսին են Հնդկաստանը, Միացեալ Նահանգները, Ուրիմը, Ռուսիան, Ռումանիան եւ Հունգարիան կը տրուին բաւական լայն խորացումով՝ պարզօրէն անոր համար որ անոնց մասին կան օտարալեզու բազմաթիւ աղբիւրներ, մինչ բաւական խեղճ կը մնայ պատումը Լիբանանի՝ քսանվեց, Եգիպտոսի՝ տասը, Սուրիոյ՝ չորս, եւ Իրաքի՝ երկուքուկէս տողով. Կիպրոս ունի ինը տող. մինչ Միացեալ Նահանգներուն նուիրուած կան տասնվեց, ռուսահայ զաղութին՝ տասնմէկ, եւ եթովպահայ եւ պուլկարահայ զաղութներուն՝ երեքական էջ: Բացակայ են թրքահայ, յունահայ, իտալահայ, հոլանտահայ, անգլիահայ, պելձիքահայ, գերմանահայ, եւ մանաւանդ զանաւորահայ եւ Հարաւային Ամերիկայի հայկական զանազան զաղութները:

Հատորին մնացեալ յիսուն չորս էջերը յատկացուած են հայկական խոհանոցին՝ որմէ սքանչելի յիշատակներ ունի հեղինակը, հայերու ներկայութեան՝ արեւմտեան եւ միջազգային գրականութեան մէջ որպէս տիպար եւ նկարագիր, հայկական պանթէոնին, եւ հայ արուեստադէտներու եւ արուեստադիտուհիներու, որոնք կը փայլին միջազգային երկնակամարին վրայ: Հոս ալ Լենկ կը մնայ թերի եւ առաւելաբար յենած լոկ արեւմտեան աղբիւրներու վրայ:

Պակասաւոր է միջազգային գրականութեան պեղումը, որովհետեւ եթէ քիչ մը աւելի աշխատանք տարուած ըլլար՝ պիտի շուտով երեւան գար որ Հենրի Միլլըր, Սարթըր, Ալպերթօ Մորավիա, Գ. Ալլըն Սետլըր եւ բազմաթիւ ուրիշներ ունէին հայ տիպարներ իրենց գործերուն մէջ: Նոյն թերին առկայ է նաեւ արուեստագէտներու եւ արուեստադիտուհիներու պարագային: Իսկ հայկական պանթէօնը, որուն կը բերուին ու կը զօղուին Պաւլիկեան եւ Թոնդրակեան Շարժումները եւ արեւորդիները, եւ ապա՝ Կետրլի Իվանովիչ Կիւրճիէֆն իր այսպէս ասած «ազանդ»ով: Վերջին այս հատուածը հետաքրքրական ընթերցում մը կրնայ հայթայթել արեւմտեան պարզ ընթերցողին, սակայն չի կրնար դոհացնել խորացումի հակամէտ ուսանողը պատմութեան:

Այս բոլորէն ետք կը ծագի հարցումը: Ինչո՞ւ գրուեցաւ այս գիրքը: Լենկ չի պատասխաներ հարցումներու, ընդհակառակը կը զրէ, որովհետեւ կը ճանչնայ հայն ու անոր պատմութիւնը, գիտէ ապրած խարկանքը հայուն, վերահասու է խորութեանը անոր տառապանքին, եւ մանաւանդ՝ կը հասկնայ ինչո՞ւն վերջին երկու տասնամեակի ընթացքին հայու գիտակցութեան զարթօնքին եւ այդ գիտակցութենէն յառաջացած հակաթուրք շարժումին: Լենկ կողմնակից է հայութեան պահանջներուն, եւ այս կողմնակցութիւնն իրեն արժեց որոշ բախում մը Լոտտոնի թրքական դեսպանատան եւ այն հաստատութեան հետ, ուր կը դասաւանդէր ինք: Արդիւնքն այս բոլորին. ահաւասիկ՝ Հայերը՝ Տարագիր Ժողովուրդ Մը, որ եթէ չէ ամբողջական՝ է, սակայն, առաջին փորձը հայկական սփիւռքի օտարագիր պատմութեան:

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

ՍԻՄՈՆ ՍԻՄՈՆԵԱՆ, «ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՏԱՂԱՍԱՅ ՄԸ՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԴԱՇԵՏԵՑԻ» — Ուսումնասիրութիւն եւ Տաղեր—, «ՆԱՂԱՇ ՅՈՎՆԱՌԱՆԻ ԵՕԹԸ ԱՆՏԻՊ ՏԱՂԵՐԸ», Պէյրութ, 1981 (136 էջ):

Շուրջ քառասուն հինգ տարի պէտք պիտի ըլլար սպասել, անձանօթ մնացած տաղասացը՝ Ստեփանոս Դաշտեցին, մէկ կողքի տակ հրապարակ հանելու համար: Ս. Սիմոնեան, Անթիլիասի Դպրեվանքին մէջ իր ուսանողութեան օրերուն, Կաթողիկոսութեան Ձեռագրատան ձեռագիրներէն մէկուն (իր կողմէ «պայմանական անունով» կոչուած «Հաւաքածոյ») մէջ կը յայտնաբերէ Ստ. Դաշտեցիի «Գրեթէ ամբողջական» տաղերը: 1937 թ.ին «արդէն պատրաստուած» էր նորայայտ տաղասացին նուիրուած ուսումնասիրութիւնը: 1939

թ.ին, Չոպանեանի «Անահիտ»ին մէջ լոյս կը տեսնէ Դաշտեցիի կեանքին նուիրուած ուսումնասիրութիւնը՝ Ս. Սիմոնեանի ստորագրութեամբ: «Հաւաքածոյ»ի նկարագրութիւնը ու Դաշտեցիի տաղերը կը մնան անտիպ, վաղահաս պատերազմին պատճառով: Չոպանեանի արխիւին հետ, Սիմոնեանի ձեռագիրներն ալ կը տեղափոխուին Հայաստան, ուրկէ հնարաւոր կը դառնայ ստանալ միայն տաղերուն հարազատ արտագրութիւնը: 1965 թ.ին «Սփիւռք» շաբաթաթերթին մէջ, Ս. Սիմոնեան կը վերահրատարակէ ուսումնասիրութիւնը, յաջորդաբար լոյսին տալով Դաշտեցիի տաղերը եւ Նաղաշ Յովնաթանի եօթը անտիպ տաղերը: Նորայայտ տաղասացն ու անոր տաղերը նաեւ կը գրաւեն ուշագրութիւնը այդ օրերուն Պէյրութ գտնուող մեծանուն գիտնական Մօրուս Հասրաթեանի, որ իր հերթին «ինքնակամ եւ սիրայօժար»՝ ծանօթագրութիւններ կը պատրաստէ դաշտեցիներու բառարանով գրուած Դաշտեցիի տաղերուն:

Բովանդակութիւն.— «Նորայայտ Տաղասաց Մը՝ Ստեփանոս Դաշտեցի» (էջ 9-38), «Ստեփանոս Դաշտեցիի Տաղերը» (էջ 41-68՝ Ս. Սիմոնեանի յայտնաբերած տասնհինգ տաղերը, էջ 69-74՝ արդէն իսկ ծանօթ երկու տաղերու արտատպութիւն), «Յաւելուած՝ Նաղաշ Յովնաթանի Անտիպ Տաղերը» (էջ 77-105, թիւով եօթը տաղեր), «Ծանօթագրութիւններ» (էջ 107-119), «Անթիլիասի Ձեռագիրը՝ «Հաւաքածոյ»» (էջ 120-126), «Վերջաբան» (էջ 128-129), «Մատենագիտութիւն» (էջ 130-134):

Ստ. Դաշտեցի, որուն ծննդեան ու մահուան ճշգրիտ թուականները կը մնան անծանօթ, «անտարակոյս» ապրած է ԺԷ դարու երկրորդ կէսէն ԺԸ դարու առաջին կէսը (1650?-1725?): Ան որդին է Բարսեղ քահանայի, ծնած է Գողտնիքի Դաշտ աւանին մէջ: «Բանիրուն» եւ «հետոր» Դաշտեցի, որ էր «այր հմուտ եւ մարդ ոչ միայն հայկական այլ եւ եւրոպական ուսմանց մէջ», Ասպահանի մէջ իր հիմնական ուսումը ստանալէ յետոյ, բարձրագոյն կրթութիւնը կը ստանայ Հոռոմի՝ «հաւանօրէն Ուրբանեան վարժարան»ին մէջ: Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցիին սպասարկող քահանայի որդի, Ստ. Դաշտեցի «մեզի անյայտ պատճառներով» կ'ընդունի կաթողիկէ դաւանանքը, ու կը դառնայ այդ դաւանանքին ջերմ պաշտպաններէն մէկը, միշտ մնալով սակայն հպարտ իր հայութեամբ.

«Է՞ր գիս կամիս փոփոխել,

«Երբ իմ մօրէս Հա՛յ էլի»:

Բազմաթիւ ճանապարհորդութիւններ կատարած, կեանքի փորձով հարուստ Ստ. Դաշտեցի գրած է երգիծական-պարսաւական եւ խրատական-իմաստասիրական տաղեր: Անոր «տաղերուն մէջ սի-

րոյ ճառագայթը քիչ անդամ թափանցած է» (էջ 35) :

Դաշտեցիի տաղերուն յայտնաբերումով եթէ հայ գրականութիւնը կը շահի նոր անուն մը, դժուար թէ սակայն նոյն խանդավառութեամբ կարելի ըլլայ խօսիլ յայտնաբերուած տաղերուն արուեստին ու մակարդակին մասին : Եթէ Դաշտեցիի տաղերը «անվրէպ եւ հաստատ տաղաչափութեան մը մէջէն կը քալեն» (էջ 35), անոնք չունին սակայն մեզի ծանօթ հայ տաղասացներու բանաստեղծական շունչն ու ջերմութիւնը : Սիմոնեանի իսկ գնահատումով, «... մեր յուզախնդիր... ակնկալութիւններուն փոխարէն անիկա մեր երեսին կը նետէ իր բանաստեղծութիւնը, որ աստուածաբանութեան դուր ճանկերով փետտուած ու խեղդուած թռչունի մը ջերմութիւնը հազիւ պահող մարմինն է : Իր մտքին մագաղաթը աստուածաբանութեան ցեցին կերը դարձուցած այս մարդը զոհն է իր գիտութեան» (էջ 32) : Եւ դեռ՝ «Դաշտեցիի տաղերը մեռած ոստրէի մը փիւր նետուած պատեանն են, ուր երբեմն բնական է մարդարտակիր կենդանին» (էջ 32) :

Այս բոլոր իրողութեանց զիմաց դժուարհասկնալի կը մնայ Ս. Սիմոնեանի այն յայտարարութիւնը, թէ՛ «Փրոֆ. Մօրուս Հասարթեան, Սայեաթ Նովայի մեծ վերծանողը, «Սփիւռք»ի մէջ ծանօթանալով անոր (Ստ. Դաշտեցիի, Ե. Հ. Ք.) տաղերուն, յայտարարեց, փիսո՛ս, բերանացի (խոստանալով Հայաստան դարձին, գրաւոր արտայայտուել երկարօրէն) . «Մեր մեծագոյն տաղասացներից մէկը, դուցէ աւելի քան...» (էջ 8) : Բայց հազիւ ընդունելի սահմաններու մէջ կը մնայ Մ. Հասարթեանի գրաւոր (?) թէ՛ բերանացի (?) վկայութիւնը, թէ՛ Դաշտեցի «մեր մեծագոյն տաղասացներից մէկը [է] իր մի շարք (ընդդժուժ մեր կողմէ, Ե. Հ. Ք.) տաղերով» (էջ 108) : Բայց Սիմոնեան ինքն իսկ կասկածի տակ կ'առնէ մեծանուն գիտնականին վերոյիշեալ յայտարարութիւնը, երբ յաջորդ տողով իսկ կը հարցադրէ . «Չափազանցութի՞ւնն եւ «հայրենակցական» տո՞ւրք...» :

Ստ. Դաշտեցիի խրատական-իմաստասիրական տաղերը հազիւ թէ կ'արտացոլան աշխարհիմաց ու «բանիրուն» մարդու իմաստութիւնը : Տարբեր է պարագան սակայն «Նոր Զուղացու Մեծամեծաց...» (էջ 41-45) երկարաչունչ տաղին, որ ճանաչողական արժէք ունի եւ իրաւ լոյս կը սփռէ Նոր Զուղայի քաղքենիացած հայութեան կենցաղին վրայ :

Հայ գրականութիւնը շնորհակալ պիտի մնայ Ս. Սիմոնեանին՝ Ստ. Դաշտեցիի գրեթէ ամբողջական, եւ Ն. Յովնաթանի եօթը նոր տաղերը յայտնաբերելուն համար, որոնք իր իսկ կողմէ գիտական շրջանառութեան մէջ կը դրուին գիտնականի վայել բծախնդիր աշխատանքով ու հողածութեամբ :

Երկու դիտողութիւն սակայն: Հատորի վերջին էջին (էջ 134) վրայ պատահականօրէն ներմուծուած պարբերութիւնը (Զորի Բալլադներ «Օճախ» գործէն կատարուած մէկ քանի տողերու հիման վրայ) անտեղի է եւ աւելորդ: Հրատարակուած տաղերու ընթերցումն ու իւրացումը շատ աւելի հեշտ պիտի ըլլար, եթէ հատորը օժտուէր նաեւ առանձին բառարանով մը:

ԵՐՈՒԱՆԻ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

ԶԱԻԷՆ Մ. ՄՍԸՐԼԵԱՆ, «ՄԿՐՏԻՉ ՄՍԸՐԼԵԱՆԻ ԱԶԳ. - ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹԻՒՆԸ», Պէյրութ, 1981 (437 էջ):

«... Մկրտիչ Մսրըլեան (1898–1979) աստղ մըն էր որ երկու տասնեակ մը տարիներ (1936–1948) փայլեցաւ լիբանանեան երկնակամարին վրայ, ու հետք մը ձգեց այդ ժամանակաշրջանի գաղութահայ պատմութեան մէջ: Այդ ժամանակաշրջանին եւ մանաւանդ Համաշխարհային Բ. Պատերազմի նեղ ու տազնապալից օրերուն, ան ամէն տեղ ներկայ էր ու ամենէն գործօն տարրն էր լիբանանահայ գաղութին մէջ: Ան ո՛չ միայն կը գլխաւորէր կազմակերպութիւններ եւ ազգային շարժումներ, այլ անոնց մէջ մղիչ ոյժ էր, եւ այս ո՛չ միայն Լիբանանի, այլ Միջին Արեւելքի այլ գաղութներու մէջ» (էջ 9):

Գրախօսուող հատորին «Երկու Խօսք» բաժնին մէջ ահաւաստիկ երկու խօսքով բնութագրուած դէմքը Մկրտիչ Մսրըլեանի, որուն՝ «արդար» եւ «համեստ տուրք» մը «տալ»ու նպատակով ճամբայ ելած է հեղինակը, որ նաեւ որդին է Մ. Մսրըլեանի:

Ինչ որ ալ ըլլան իրաւ դրդապատճառները այս աշխատասիրութեան հրապարակ դրուելուն, կարելի է ըսել որ շնորհակալ աշխատանք մըն է կատարուածը, միաժամանակ՝ անհրաժեշտ, օր մը, վերջնականօրէն լոյսին բերելու համար լիբանանահայ գաղութին ազգային, եկեղեցական, հասարակական եւ մշակութային կեանքին ամբողջական պատմութիւնը: Սկիզբ մըն է եղածը միայն, ու պէտք է յուսալ որ կ'աճի գումարը նմանօրինակ աշխատանքներու, որոնց մէկտեղումը հնարաւոր կը դարձնէ հզօր լուսարձակի տակ առնելու լիբանանահայ գաղութին անցած ճանապարհը:

Գիտական սկզբունքներով ճամբայ ելած, հեղինակը ապաւինած է կարելի հնարաւորութեամբ մէկտեղուած աղբիւրներու: «Սոյն գիրքը կազմելու համար, — կը գրէ Զ. Մսրըլեան, — դիմեցինք խնդրոյ առարկայ ժամանակաշրջանի տրամադրելի հայ մամուլին, կարգ մը գիրքերու եւ իր (Մկրտիչ Մսրըլեանի, (Ե. Հ. Ք.)

ազգային-եկեղեցական գործերու մեր ջանքերով մէկտեղուած յատուկ արխիւին եւ 1962-1963 թուականներուն իրմէ մեր խնդրած գրաւոր յուշագրական նօթերուն (էջ 9) :

Մանրակրկիտ խուզարկումներով ճամբայ հարթած հեղինակը կը յաջողի աւելի քան տասնամեակ մը երկարող (1936-1948 թթ.) ժամանակաշրջանին վրայ խտացած Մկրտիչ Մսրըլեանի գործունէութեան ամբողջական ասպարէզը հրատարակել, ուր, ինչ խօսք, ազգային եւ տեղական կեանքին մէջ ան մնայուն ներկայութիւն է որպէս կուսակցական գործիչ, հայրենիքի ջատագով, բանագնաց, հաշտարար, թելադրող, բարերար ու հայ գիր ու գիրքի ջերմ պաշտպան :

Հրատարակուած հատորին մէջ առանձնապէս ուշագրաւ են «Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան 1941-ի Ապրիլին եւ 1943-ի Յաջող Կաթողիկոսական Ընտրութիւնները» (էջ 109-140), «Երուսաղէմի Հայոց Վանքէն Ներս Ծաղած Տաղնապի Լուծումը (1943-1944)» (էջ 141-163), «1943-ի Պէյրուսի Երեսփոխանական Ընտրութիւնները» (էջ 193-229), «Զօր. Սփիրդի Ծահեկան Տեղեկագիրը Լիբանանահայոց Մասին» (էջ 233-245) գլուխները, որոնք կարեւոր ու շահեկան նորութիւններ կը բերեն խնդրոյ առարկայ հարցերը ուսումնասիրել ցանկացողին, ու յատկապէս անոնց, որոնք իրենց գրաւած գիրքերէն կը փորձեն տնօրինել գաղութահայութեան ճակատագիրը: Ծուրջ քառասնամեակի մը հեռաւորութենէն դիտուած, այօր, վերոյիշեալ գլուխներուն մէջ ներկայացուած կամ արծարծուած հարցերը՝ մերօրեայ գաղութներուն առաւել իմաստութիւն եւ շքեղահայեցողութիւն թելադրող էջեր են միաժամանակ: Ախոսս, սակայն, որ Զաւէն Մսրըլեան՝ միշտ հաւատարիմ պատմագրութեան իր ոճին, կը խուսափի մեկնաբանութիւններէ ու վերլուծումներէ, այլ բոլորը ձգելով միայն ընթերցողին :

Կը հաւատանք որ իրապէս դժուար է հօր մը մասին գիրք հեղինակելը: Յուշագրութիւն չէ եղածը, ուր արդարացումը աւելի հեշտ պիտի ըլլար: Եւ հակառակ ճիգին՝ ամէն էջի մէջ առարկայական ըլլալու, անխուսափելի կերպով ներկայ է ենթակայական ներկայացումն ու խօսքը, եւ յաճախ՝ միտքը: Այստեղ ըմբռնելի է ամէն գնով «արդար տուրք մը տալ» ու «նպատակադրութիւնը», սակայն դժբախտարար միաժամանակ ակամայ մեղքը կը գործուի երկրորդական գիրքի, կամ շուքի մէջ ձգելու այն բոլոր դէմքերը, որոնք նոյնպէս «աստղ»եր էին ժամանակաշրջանի հայ ազգային-հասարակական կեանքի «երկնակամարին վրայ»: Խուսափելու համար նմանօրինակ ակամայ մեղքէ մը, պէտք էր շրջել աշխատանքի ամբողջ եղանակը, հարկ էր լուսարձակը կեդրոնացնել դէպքերուն եւ երե-

ւոյթներուն վրայ, եւ այնտեղ՝ վեր առնել Մկրտիչ Մսրըլեանի խաղացած դերը, փոխանակ Մկրտիչ Մսրըլեանը առնելու լուսարձակին տակ, ու դէպքերն ու երեւոյթները դիտելու անոր գործունէութեան ընդմէջէն:

Ակամայ այս մեղքին պատճառով նաեւ որոշ մանրուքներու յիշատակումն ու արժարժումը հատորին մէջ (էջ 29 եւ ծան. 23, էջ 32 ծան. 30, էջ 33 ծան. 31, էջ 36, 40, 60, 66-72, 106 ծան. 37, էջ 179 ծան. 12, էջ 316 ծան. 9, էջ 327, 330-331 եւ այլն), որոնք ոչինչ կ'աւելցնեն Մկրտիչ Մսրըլեանի՝ պայծառ հայու փառքին, բայց անպայման բան մը կը պակսեցնեն աշխատասիրութեան գիտական ոճէն ու ոգիէն:

Տակաւին՝ հեղինակին կողմէ հատորը վերստին խմբագրելու ճիգ մը, ինչպէս եւ բազմաթիւ ընդարձակ մէջբերումներ (զորս կարելի էր օգտագործել անուղղակի կերպով) կը ճատելու որոշում մը, մեծապէս կը նպաստէր աշխատանքին կառոյցի տոկունութեան:

Կատարուած դիտողութիւնները կը վերաբերին աշխատանքի ոճին ու կերպին, ոչինչ պակսեցնելով հատորի շահեկանութենէն ու հետաքրքրութենէն: «Մկրտիչ Մսրըլեանի Ազգ.-Քաղաքական Գործունէութիւնը» կը մնայ օգտաշատ եւ անհրաժեշտ ուսումնասիրութիւն մը լիբանանահայ կեանքի սերտողութեան ու ճանաչումին համար:

ԵՐՈՒԱՆԻ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

ՍԻՍԱԿ ՅԱԿՈԲ ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ, «ՀԱՅԵՐԸ ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՄԷՋ», Հանրագիտարան Լիբանանահայ Գաղութի, Բ. Հատոր, 1920-1980 Շրջան, Պէյրութ, 1981 (540 էջ), Գ. Հատոր, 1920-1980 Շրջան, Պէյրութ, 1981 (575 էջ):

Լիբանանահայ գաղութի պատմութեան նուիրուած իր առաջին ընդարձակ ուսումնասիրութեան («Հայերը Լիբանանի Մէջ» Պատմութիւն Լիբանանահայ Գաղութի՝ Հնագոյն Գարեբէն Միջնադար. Ա. Ընդհ. Պատերազմի վերջաւորութիւնը, Պէյրութ, 1951) հրատարակութենէն երեսուն տարիներ ետք, հեղինակը մէկ տարուան ընթացքին՝ յաջորդաբար հրատարակ կը դնէ երկու նոր հատորներ, սակայն այս անգամ նոր ենթախորագրով մը. «Հանրագիտարան Լիբանանահայ Գաղութի»: Եւ այս ենթախորագիրը ինքնին կը լուծէ բազմաթիւ հարցեր ու հարցադրումներ, եւ ընթերցողը կ'առաջնորդէ տարբեր ակնկալութիւններու եւ պահանջներու: Բ. Հատորը նուիրուած է «Լիբանանահայ նորոգ գաղութի կազմաւորումին, զա-

նագան հաստատութիւններու՝ եկեղեցի, դպրոց, եւ այլն», իսկ Գ. հատորը՝ լիբանանահայ «կաղմակերպութիւններու, մշակութային կեանքի» եւ Պէյրութի մէջ, եւ անկէ դուրս՝ Լիբանանի տարբեր շրջաններու հայկական կեանքին:

Եթէ նկատի ունենանք այն փաստը, որ երկու հատորները միատեղ կը հաշուեն աւելի քան հազար հարիւր էջ, ապա պարզ կը դառնայ որ Ս. Վարժապետեան անվերապահ հողածութեամբ մէկտեղած է իր նիւթերը, զանոնք առանձին հատորներու մէջ ներկայացնելու համար ընթերցող լայն հասարակութեան: Գիտական աշխատանք մը ներկայացնելու մտահոլութիւնը շունի հեղինակը: Դժբախտաբար սակայն, հրատարակուած երկու հատորները չունին նաեւ «հանրագիտարան»ի մը պահանջած դասակարգումն ու դասաւորումը, եթէ մինչև իսկ պահ մը մոռացութեան տանք նման հրատարակութիւններու համար նախապայման եղող որոշ մակարդակը:

Ս. Վարժապետեանի համար ազդիւր ծառայած են որոշ զբոյրոյցներ (լիբանանահայ ազգային կեանքը յուզող խնդիրներու համար), որոնք երբեմն ամբողջութեամբ վերահրատարակուած են իր մօտ, եւ օրաթերթերը՝ ազգային հաստատութիւններու, մշակութային ընկերակցութիւններու եւ դէմքերու համար: Ահա թէ ինչու այն թերին ու պակասը, որ յաճախ ակնբախ է իր ներկայացուցած տեղեկութիւններուն մէջ: Մինչդեռ յաւելեալ փոքր ճիգ մը՝ ուղղակի ազբւրներէն քաղելու փաստերն ու տուեայները, կրնար այնքան բան աւելցնել հրատարակուած հատորներու մակարդակին եւ արժէքին:

Այս բոլորով մէկտեղ՝ իրրեւ ուղեցոյց, իրապէս հետաքրքրական եւ օգտագործելի կը մնան յիշեալ երկու հատորները ապագայ այն մեծ աշխատանքին համար, որ օր մը պէտք է տարուի լիբանանահայ դպրութիւն ամբողջական պատմութիւնը տալու համար:

Ե. Հ. Ք.

Մ. Լ. ԱԴԱՆԱԼԵԱՆ, «Թէ՛Ո՞րհի՛կի «ԱՄԵՆՈՒՆ ՏԱՐԵՑՈՅՑԸ» (1907-1929 ԹԹ.)», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1981 (240 էջ):

1928 թ.ի դարնան օր մը, Մայիսի 24-ին, իր «Ամենուն Տարեցոյցը»ի վերջին (մահէն ետք լոյս տեսած՝ 1929 թ.) հատորին նիւթերու պատրաստութեան ընթացքին, անժամանակ, 55 տարեկանին (1873 թ.) կեանքէն կը հեռանայ Կ. Պոլսոյ Սկիւտար թաղամասին մէջ ծնած, հայ աւագանիին ու մտաւորականութեան հետ Մեծ

եղեռնի դառնութիւնները ճաշակած, ապա՝ թափառական՝ Գորֆու, Կիպրոս, եւ հուսկ՝ Բարիկ ապաստանած հայ մշակոյթի պայծառ երախտաւորներէն՝ Թէոդիկը (Թէոդիկ Լապճինճեան, ինչպէս ինք կը գրէ)։ Թէոդիկի ապրած վերջին տասնամեակի թշուառութիւնը լատարայն կերպով կարելի կ'ըլլայ պատկերացնել հետեւեալ մանրամասնութեամբ․ բարիզահայ գրողներու հանդանակութեամբ տեղի կ'ունենայ անոր թաղումը։ Մինչդեռ՝ ան հսկայական հարստութիւն կտակած էր հայ մշակոյթի գանձարանին, յատկապէս իր զոյգ կոթողային դործերով․ հայ տպագրութեան չորս դարեան պատմութիւնը պարփակող Տիպ ու Տաւր¹ եւ մանաւանդ՝ «Ամենուն Տարեցոյցը» (տասնինը հատոր)։

Թէոդիկի մահէն ի վեր անցած է աւելի քան յիսուն տարի։ Սակայն, դժբախտաբար, անկէ առաջ եւ այդ ժամանակաշրջանին, իր հրատարակութիւններով հայ գրողներն ու մշակոյթի գործիչները հանրութեան ծանօթացնող, անոնց կենսագրութիւններն ու գործունէութիւնները արձանագրող ու ապագային փոխանցող մտաւորականին կեանքին ու ստեղծագործութեան նուիրուած էջերը հանդիսացան սակաւ, աննշան, երբ իրեն ժամանակակից ու բախտակից գրողներ եւ մտաւորականներ կանուխէն բախտաւորութիւնը ունեցան արժանանալու յատուկ ուշադրութեան, եւ լոյս ընծայուեցան անոնց նուիրուած մենագրութիւններ եւ աշխատասիրութիւններ։

Մեսալինա Լ. Աղանայեանի Թէոդիկի «Ամենուն Տարեցոյցը» (1907–1909) քք․) աշխատասիրութիւնը կու գայ արդարութիւն ընելու այս ուղղութեամբ։ Հայ բանասէրին, մտաւորականին եւ ընդհանրապէս հայ ընթերցողին առաջին անգամ ըլլալով կը ներկայացուի Թէոդիկի գրական, բանասիրական, հրապարակագրական գործունէութեան պայծառ դիմագիծը այսքան ընդարձակ ու համապարփակ էջերով ու ծաւալով։

Աշխատասիրութիւնը թէեւ նուիրուած է Թէոդիկի խմբագրած

1. Թէոդիկի Տիպ ու Տաւր հրատարակութեան բուսականն է՝ 1912։ Այդպէս կը յիշատակուի մատենագիտական աշխատանքներու մէջ։ Սակայն միայն 1913 բուսականի Ապրիլին է որ ան հրապարակ կը հանուի։ Գիրքի կոնակին «Մեր Գրասէր Հասարակութեան» ուղղուած կոչով մը, հրատարակիչները՝ Վ. եւ Հ. Տէրնեքսեան, կը յայտնեն․ «Տի՛ ՈՒ ՏԱՒի տպագրութիւնը 1912 տարւոյ Սեպտեմբերէն ի վեր քէն աւարտած էր, սակայն հայրապետական հրամանաւ... եւ քաղաքական անցագոյն պարագաներու հետեւանօք, յարմար դատուեցաւ այսօր միայն հրապարակ հանել»։ Հրատարակիչները, հատորին բազմաձայն ըլլալու պարագան նկատի ունենալով, կը յայտնեն․ «... նախամեծար սեպտեմբ 500 օրինակ միայն տպագրել»։ Կոչը կը կրէ «10 Ապրիլ 1913» ք․ը։

ու հրատարակած «Տարեցոյց»ին, սակայն, բարեբախտաբար, Մ. Լ. Ազանաւեան իր երեք գլուխներէ բաղկացած զիրքին առաջինը յատկացուցած է բնութագրելու «Թէոզիկի կեանքն ու դործը» (էջ 16-68), ուր արժէքաւոր վաւերագրերու, Թէոզիկի եւ ժամանակակիցներու նամակներուն ու զիտական այլ նիւթերու օգտագործումով՝ մաքմին առած է կենսագրական զրեթէ ամբողջական պատկեր մը: Թէեւ՝ Թէոզիկի գրական-գեղարուեստական ստեղծագործութիւններուն չէ տրամադրուած համապատասխան կարեւորութիւնը, տեղը:

Երկրորդ գլուխը խորագրուած է «Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմութեան հարցերն «Ամենուն Տարեցոյց»ում» (էջ 69-148), իսկ երրորդ գլուխը՝ «Գեղարուեստական գրականութիւնն «Ամենուն Տարեցոյց»ի էջերում» (էջ 149-224), որուն կը յաջորդէ օգտագործուած նիւթերու եւ գրականութեան ցանկը (էջ 226-228), ուր աչքի կը զարնեն յատկապէս արիւնային վաւերագրեր եւ մանաւանդ ժամանակակից պարբերական մամուլի բազմաթիւ անուններ:

Մ. Ազանաւեանի շնորհակալ այս գործին մէջ տեղ գտած են մէկ քանի կարեւոր սխալներ, որոնցմէ կարելի էր խուսափիլ փոքր ճիգով մը: Գիրքի «Ներածութիւն» բաժինին մէջ, ուր ամփոփ կերպով կը նկարագրուի «Տարեգիրք» կամ «Տարեցոյց» պարբերական հրատարակութիւններու մուտքն ու յառաջընթացը հայկական իրականութեան մէջ, անտեսուած են կարեւոր անուններ: Այստեղ կարելի չէ թուել բոլորը, սակայն կարելի է յիշել քանի մը օրինակ. Մ. Պարսամեանի Մեք Տարեցոյցը (Պոլիս, 1910-1913, չորս հատոր), Պ. Նշանեանի եւ Արշակ Պապիկեանի Տարեցոյց Նշան-Պապիկեան տարեգիրքը (չորս հատորներ՝ Պոլիս, 1905-1908), Մուշեղ Սեբոբեանի Ամերիկահայ Տարեցոյցը (Պոստոն, 1912-1913, երկու հատոր), Սուրէն Պարթեւեանի Եգիպտահայ Տարեցոյցը (Գահիրէ, Աղեքանդրիա, 1914-1918, չորս հատոր), եւ կարգ մը այլ անուններ, որոնք իրենց ե՛ւ բովանդակութեամբ ե՛ւ գեղեցիկ տպագրութեամբ ուշագրաւ իրագործումներ կը հանդիսանան: Իսկ յիշատակուած կարգ մը «տարեցոյց»ներ տրուած են կամայական անուններով: «Ընդարձակ օրացոյց սեփականութիւն Ս. Փ. Ազգային Հիւանդանոցի հայոց»: Տուեալ օրացոյցը լոյս տեսած է զանազան անուններով, ինչպէս՝ «Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց», «Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի», «Ընդարձակ Տարեգիրք Ս. Փրկիչ Ազգային Հիւանդանոցի», եւն. : Նմանապէս՝ Սահակ-Մեսրոպի հրատարակած տարեցոյցներու պարագային: Ճիշդ է որ ան հրատարակած է «Գաւառին Տարեցոյցը» եւ «Հայրենի Տարեցոյց» հատորները, սակայն անոնք մաս կազմած են Սահակ-

Մեսրոպի տարեցոյցներու շարքին, լոյս տեսած չորս տարի, Պոլիս, 1911-1914 թթ.ուն, հետեւեալ կարգով եւ անուններով. Ա. տարի՝ «Գաւառին Տարեցոյցը», Բ. տարի՝ «Հայրենի Տարեցոյց», Գ. եւ Դ. տարի՝ «Հայուն Տարեցոյցը»:

Իսկ զիրքի աւարտին (էջ 224), Աղանալեան Թէոդիկի «Ամենուն Տարեցոյց»ի նմանողութեամբ հետագայ հրատարակութիւններուն մէջ կը յիշատակէ Ե. Տոլպպեանի Պէյրութ հրատարակած «Ամէնուն Նոր Տարեցոյցը» եւ Կարօ Գէորգեանի «Ամէնուն Տարեգիրքը»: Մինչդեռ նոյնքան եւ աւելի պատկառելի հրատարակութիւններ կը հանդիսանան Մ. Պարսամեանի «Կեանք եւ Արուեստ»ը (Փարիզ, 1931-1935), Բաղարատ Թեւեանի շուրջ քառասնամեայ «Երջանիկին Տարեցոյցը», ապա՝ «Երջանիկ Տարեգիրք» (Պոլիս, 1928-1965), Մկրտիչ Պոտուրեանի «Գաղութահայ Տարեգիրք»ը (Պուրթէշ, 1939-1940), Սահակ Մլիթարեանի «Ժողովրդական Տարեգիրք»ը (Պոլիս, 1936-1961), Սիմոն Վրացեանի «Հայրենիք Տարեգիրք-Տօնացոյց»ը (Պոսթըն, 1943-1948), եւ այլն:

Թէոդիկի «Ամենուն Տարեցոյցը» արդարօրէն նկատուած է հայկական հանրագիտարան: Այլ բան չեն վկայեր անոր 19 հատորներու 8547 էջերը: Մ. Աղանալեանի մենագրութիւնն ալ նոյնպիսի վկայութիւն մըն է: Թէեւ «Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմութեան հարցերն» ու «գեղարուեստական գրականութիւնն» են որ առանձին ուշադրութեան արժանացած են զիրքին մէջ, սակայն «Վերջաբան» ենթախորագրուած բաժինով ընդարձակօրէն տրուած են «Ամենուն Տարեցոյցը»ին մէջ տեղ դտած բազմազան եւ այլազան նիւթերը: Ասկէ՝ այն մտածումը, որ Աղանալեանի գործը մեծապէս պիտի շահէր, եւ մանաւանդ մեծագոյն ծառայութիւնը պիտի ըլլար հայ բանասիրութեան, եթէ յօդուածներու թուումին փոխարէն, զիրքի աւարտին տրուէր «Ամենուն Տարեցոյցը» 19 հատորներու բովանդակութեան մատենագիտութիւնը, որուն անհրաժեշտութեան սուր կարիքը կը դրան զանոնք օգտագործողները: Անշուշտ որ կարելի է առանձին աշխատանքով ալ տալ պահանջուած մատենագիտութիւնը:

Ամէն պարագայի, Մ. Աղանալեանի վերոյիշեալ աշխատութիւնը լաւագոյն եւ յարմարագոյն յուշակոթողն է՝ նուիրուած հայ մշակոթի անսակարկ սպասարկուին՝ Թէոդիկի:

ԺԻՐԱՅԻ ՂԱՆԻԷԼԵԱՆ